Printer : S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Navin Samarth Vidyalaya's Samarth Bharat Press, 947 Sadashiv Peth, Poona 2.

Publisher : Dr. N. G. Sardesai, L. M. & S., Manager, Oriental Book Agency, 15, Shukrawar Peth, Poona 2.

PRAKṚTA-PRAKASA

OF

VARARUCHI

with Bhāmaha's Commentary Manoramā

Edited with

Translation, Introduction, Glossary etc.

BY

Dr. P. L. VAIDYA

M.A., (Cal.); D. Litt (Paris)

Professor of Sanskrit & allied Languages

Fergusson College, Poona

35. **Mm. Abhyankar and Prof. Devadhar**—Nyayasara (न्यायसार) with commentary, notes in English ... 2

36. **Krishna Shastri**—Democratic Hindusim ... 2

37. **Prof. Dhruva**—Mudra-Rakshasam (मुद्राराक्षस) ... 4

38. **Dr. Jha** — Tarkabhasha. English Transl. *2nd edition* ... 1

39. ,, काव्यालंकारसूत्रवृत्ति—Eng. Translation *2nd edition* ... 1

40. **Kulkarni N. N.**— Tarkabhasha, Sanskrit Texts only ... 0

41. ,, काव्यालंकारसूत्रवृत्ति—Text with extracts from कामधेनु ... 1

42. **Chandavarkar** —A manual of Hindu Ethics 1

43. **Prof. Ranade R.D.**—A Constructive Survey of Upanishadic Philosophy ... 10

44. **Prof. Devadhar**—Svapnavasavdattam 2nd ed. ... 2

45. Do. Do —The Plays ascribed to Bhasa, their Authenticity and Merits. 1

46. **Edgerton, F.**—Panchatantra reconstructed Sanskrit Text, with intro. Tantras 1-5 1

47. ,, Tantra 1 sold separately ... 0 1

48. **Vadekar**—Bhagwadgita, a fresh Study ... 1

49. **M. Hirianna**—वेदान्तसार with Text, Notes, Transl. and Introd. ... 1

Works in Marathi.

कुलकर्णी कृ. पां.—भाषाशास्त्र आणि मराठी भाषा. ... किं. रु.

सरदेसाई गो. स.—मावळंकर सरदेसाई घराण्याचा इतिहास.

पूर्वार्ध ... किं. रु.

,, उत्तरार्ध भाग १ ... किं. रु.

भाग २ —

A Prefatory Note

ON

GRAMMARIANS OF PRAKRIT LANGUAGES

PROFESSOR E. B. COWELL's edition of वररुचि's प्राकृत-प्रकाश, published at Hertford, England (first edition, 1854; second edition, 1868), was the first book on Prakrit grammar. Since then several editions of this work and several other works on the subject appeared in India and elsewhere, and still Cowell's text and translation of the प्राकृतप्रकाश, in the same form or in a slightly altered form, was constantly in demand. When, therefore, Dr. N. G. Sardesai of the Oriental Book Agency, Poona, asked me if I could prepare for him an edition of the work, based upon Cowell's material and translation and suited to Indian conditions, I gladly accepted the offer, as I thought it would make a handy grammar of Prakrit within easy reach of our University student who is now taking greater interest in the study of Prakritic languages than ever before.

Two interpretations of the word प्राकृत have been so far suggested by scholars. One is the original language of the people and the other the language or languages derived from प्रकृति which is Sanskrit. Without going deeper into the question I would state here the pros and cons of both the views.

Those who hold that प्राकृत is the original language of the people say that the word प्रकृति must mean origin and not Sanskrit; for, the word Sanskrit suggests refinement, improvement, systematisation. In fact Sanskrit language was a refined language and came out of the original—

Prakrit—language of the people. As the Sanskrit language was adopted by writers, it became popular with the learned but it ceased to be the *lingua franca* of the people. The Prakrit works had, therefore, to be specially written for those who did not understand Sanskrit. Can we ever believe that the language which is not understood by women and children and such others is the original language, the mother tongue, of a people?

The other view is that the Prakrits are languages *derived*, degenerated from, or akin to, Sanskrit. The view is based upon the interpretation of the word प्राकृत as given by grammarians like हेमचन्द्र, *viz*., प्रकृतिः संस्कृतम्, तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम्. There are also other reasons to support this interpretation. In the first place more than 95 per cent words in the vocabulary of Prakrit works are traced to their Sanskrit origin; secondly, there are some grammars of Prakrit like those of Hemachandra and Kramadīs'vara which are supplements of their Sanskrit grammars; and thirdly, all grammars of Prakrit are written in Sanskrit language. All these facts, they say, go to prove that Sanskrit must be the origin of all Prakrit languages.

Against this view it may be urged that although more than 95 per cent words in Prakrit literature can be traced to their Sanskrit origin, what of the remaining 5 per cent words which cannot be so traced? They are clearly the relics of the original language of the people from out of which a large number of words might have been admitted into the fold of the refined Prakrit language. Can we say with reference to these words, प्रकृतिः संस्कृतम्, तत आगतं प्राकृतम्?

It will be seen that the grammarians' explanation of the word प्राकृत cannot be so easily admitted as is thought by some scholars. To me it appears that the grammarians never concerned themselves with the question of the *origin* of the Prakrit languages. Their main business was to

give a convenient treatment of a language in which there was already a vast literature and which, being the vehicle of thought of uncultured persons like women, children and others, had a good future before it. In order to give a grammatical treatise of this language they took the model of works on Sanskrit grammar, such as पाणिनीय, कातन्त्र, कालाप, हैम etc., and using the terminology already made popular by these works, they composed their grammars of Prakrit. In doing so they used the word प्रकृति, not necessarily in the sense of 'origin', but rather in the sense of 'base'. It will be better to keep in mind हेमचन्द्र's explanation, प्रकृतिः संस्कृतम्, तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम्, and then compare the following passages in which the word प्रकृति is clearly used in the sense of base :—

(*a*) (1) प्रकृतिः शौरसेनी–वररुचि, x. 2.
अस्याः पैशाच्याः प्रकृतिः शौरसेनी । स्थितायां शौरसेन्यां पैशाचीलक्षणं प्रवर्तयितव्यम् ।– भामहवृत्ति on x. 2.

(2) प्रकृतिः शौरसेनी—वररुचि, xi. 2.

(3) प्रकृतिः संस्कृतम्—वररुचि, xii. 2.

(*b*) The following passages from हेमचन्द्र's grammar are also interesting in this connection :—

(1) संस्कृतानन्तरं च प्राकृतस्यानुशासनं सिद्धसाध्यमानसंस्कृतयोनेरेव तस्य लक्षणं न तु देश्यस्येति ज्ञापनार्थम्–हेमचन्द्र on VIII. i. 1.

(2) गोणादयः शब्दा अनुक्तप्रकृतिप्रत्ययलोपागमवर्णविकारा बहुलं निपात्यन्ते–हेमचन्द्र on VIII. ii. 174.

(3) एते चान्यैर्देशीषु पठिता अपि अस्माभिर्धात्वादेशीकृताः, विविधेषु प्रत्ययेषु प्रतिष्ठन्तामिति । तथा च, वज्जरिओ कथितः । वज्जरिऊण कथयित्वा, वज्जरणं कथनम् । वज्जरन्तो कथयन् । वज्जरिअव्वं कथयितव्यम् । इति रूपसहस्राणि सिध्यन्ति । संस्कृतधातुवच्च प्रत्ययलोपागमादिविधिः । हेमचन्द्र on VIII. iv. 2.

It will be clear from the above citations that much importance cannot be attached to the interpretation प्रकृतिः संस्कृतम् as throwing light on the origin of Prakrit languages. At the same time it is impossible to ignore the fact that more than 95 per cent words of the Prakrit vocabulary can be traced to their Sanskrit origin. What I want to

point out is that Prakrit languages may not necessarily be regarded as languages *derived* from Sanskrit, but may have been the original languages of the people, from out of which Sanskrit language, systematised by grammarians and made a literary vehicle by learned scholars and cultured classes, may have come into being; and the Prakrit grammarians made use of this refined Sanskrit language as the *base* for the grammatical treatment of these Prakrit languages.

The original Prakrit languages must have developed in course of time into several dialects which recorded influences of vocal organs and other conditions governing the phonetics. Of all such dialects the one generally known as माहाराष्ट्री in वररुचि or प्राकृत in हेमचन्द्र became the standardised and literary Prakrit, while the remaining dialects remained mere *patois* for a considerable time. Even these *patois* developed into sub-dialects with the result that the main dialect became in a way standardised and set. It is in this way that several *patois* of the standardised Prakrit came to be known as separate languages, such as, शौरसेनी, मागधी, पैशाची, अर्धमागधी, चूलिकापैशाची, अपभ्रंश etc. It is a well-known fact that अपभ्रंश has several sub-dialects.

There existed divergent views from very early times about the treatment of Prakrit grammar in the minds of grammarians who are now classified into two schools. The eastern school of Prakrit grammarians claims its descent from old writers of hoary antiquity such as शाकल्य, भरत and कोहल. The best representative of this school is वररुचि who is followed by क्रमदीश्वर, लङ्केश्वर, रामशर्मतर्कवागीश and मार्कण्डेय कवीन्द्र. The western school claims its descent from वाल्मीकि, whose sūtras are now available in an expanded form in लक्ष्मीधर's षड्भाषाचान्द्रिका. This वाल्मीकि counts among his followers त्रिविक्रम, लक्ष्मीधर, सिंहराज, and others. हेमचन्द्र also follows the teachings of this school, but uses the special terminology invented by him for his

Sanskrit, grammar. भामह belongs to neither school, being a Kashmirian. I give below a list of authors and of works on Prakrit grammar so far known with such information about them as is available.

1. वररुचि is the oldest grammarian and his प्राकृतप्रकाश the oldest grammar of Prakrit known to us. His name is often compounded with that of कात्यायन, which, some say, was वररुचि's गोत्रनाम. The confusion is perhaps due to the fact that कात्यायन wrote a commentary in verse called प्राकृत-मञ्जरी on the प्राकृतप्रकाश, and may thus have been quoted as an authority on Prakrit grammar. Myths have also identified वररुचि and कात्यायन with the author of वार्तिक्s on the sūtras of पाणिनि.

वररुचि's प्राकृतप्रकाश consists of twelve chapters or परिच्छेद्s of which the first nine are devoted to the treatment of माहाराष्ट्री, the tenth to पैशाची, the eleventh to मागधी and the twelfth to शौरसेनी. Cowell's edition of the text, included in the present edition, is as good and scientific as can possibly be, but it leaves the impression that something better is still wanted. It is particularly so with reference to the last three chapters, firstly because they are not comprehensive enough and secondly because their text is uncertain as it is commented upon only by भामह, while other commentators take no notice of their existence. As regards the twelfth chapter, the text is still more uncertain as even भामह's commentary on it is wanting.

There are four commentaries of the प्राकृतप्रकाश so far known and now available in printed form. Of these भामह's commentary called मनोरमा is the oldest and is printed in the present volume and therefore no further description of it is needed. It is already mentioned above that the portion of this commentary on the last chapter is wanting. The second commentary is by कात्यायन and is called प्राकृतमञ्जरी. This commentary which is in verse

is available only upto the 9th chapter. It is printed in the Nirnayasagar Press, Bombay, and also in the edition of the प्राकृतप्रकाश by Basantakumar Chattopadhyaya, M. A., published by S. K. Lahiri & Co., Calcutta. The third commentary is by वसन्तराज and is called प्राकृतसंजीवनी. It is published as No. 19 of the Saraswati Bhavana Texts in Benares, 1927. This commentary goes upto the end of the 9th chapter of the present edition, although these nine chapters of the present edition are compressed into eight by combining into one the two chapters, fifth and sixth, of the present edition. It appears that वसन्तराज took no notice of the existence of the remaining chapters of the प्राकृतप्रकाश; for he says at the beginning of his work—

अज्विधिरयुक्तविधिः संयुक्तविधिस्ततस्तु संकीर्णः ।
सुप्तिङ्धातुनिपातजाविधयोऽष्टाविह परिच्छेदाः ॥

This commentary of वसन्तराज attained at one time so much importance that writers like काटयवेम ignored altogether the very existence of the प्राकृतप्रकाश and referred to the प्राकृतसंजीवनी as तदुक्तं वसन्तराजीये. The fourth commentary is by सदानन्द and is called सुबोधिनी. It is published in the abovementioned Saraswati Bhavana Texts in Benares, 1927, along with the संजीवनी. This commentary also ignores the last three chapters of the present edition and, like the संजीवनी, divides the remaining portion of the work into eight chapters. The following line occurring in the सुबोधिनी immediately after the मङ्गलाचरण—

अथ तत्र माहाराष्ट्री भाषा वर्ण्यते

makes it probable that सदानन्द might be conscious of the existence of वररुचि's treatment on other dialects of Prakrit as well. I am giving in an appendix the variants in the sūtras found in the संजीवनी and सुबोधिनी.

2. चण्ड's प्राकृतलक्षण is edited by Dr. Hoernle in Bibliotheca Indica, Calcutta, 1880. The text as printed there is corrupt, incomplete and scrappy. It consists of 99 sūtras divided into three sections, विभक्तिविधान, स्वरविधान and व्यञ्जन-

विधान. According to one set of MSS. the last three sūtras of the व्यञ्जनविधान make a fourth section called भाषान्तरविधान.

3. हेमचन्द्र's grammar called सिद्धहेमचन्द्र contains in its eighth chapter the treatment of Prakrit. This portion, *i. e.*, chapter VIII, is now available in several editions; the latest is published in 1928 by the present editor. It is the most extensive grammar of Prakrit known to us and treats of six Prakrit dialects, *viz.*, माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पैशाची, चूलिकापैशाची and अपभ्रंश. There is a commentary on this work (published) called प्राकृतप्रक्रियावृत्ति or ढुण्ढिका by उदय-सौभाग्यगणि.

4. क्रमदीश्वर's संक्षिप्तसार is a grammar of Sanskrit and Prakrit, the treatment of Prakrit being given in the eighth chapter as in सिद्धहेमचन्द्र. This work is published by Jibanand Vidyasagar in Calcutta, but has no claim to be a decent edition. The treatment of Prakrit in this work is divided into six sections: स्वरकार्य, हल्कार्य, सुबन्तकार्य, तिङन्तकार्य, अपभ्रंशकार्य and छन्दःकार्य. Rajendralal Mitra also prepared an edition of this work for Bibliotheca Indica, but Grierson says, 'it was not published fortunately for the reputation of the editor'. In addition to a brief commentary by the author himself there are three other commentaries, रसवती by जूमरनान्दिन्, प्राकृतदीपिका by चण्डीदेवशर्मन् and प्राकृतपादटीका by विद्याविनोदाचार्य (all unpublished).

5. त्रिविक्रम's प्राकृतव्याकरण is a commentary on the sūtras of वाल्मीकि. It is, however, very doubtful whether the sūtras are a genuine composition of वाल्मीकि. The sūtras are divided into three chapters and each chapter into four पाद्s. Of these the last two पाद्s are devoted to the treatment of अपभ्रंश, while the remaining portion of the work is devoted to माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पैशाची and चूलिका-पैशाची. There is no printed edition of त्रिविक्रम's work yet available, although the bare text of the sūtras is printed in a pamphlet form in Travancore.

6. सिंहराज followed त्रिविक्रम's text of the sūtras which he rearranged in his प्राकृतरूपावतार, edited by Dr. E. Hultzsch and published by the Royal Asiatic Society, London.

7. लक्ष्मीधर's षड्भाषाचन्द्रिका, edited by the late Rao Bahadur K. P. Trivedi and published as No. LXXI of the Bombay Sanskrit and Prakrit Series, 1916, is a commentary on the sūtras of वाल्मीकि. The following extract from Rao Bahadur Trivedi's Introduction to the षड्भाषाचन्द्रिका will throw sufficient light on the mutual relation of the works of त्रिविक्रम, सिंहराज and लक्ष्मीधर and also on the sūtras of वाल्मीकि.

"The षड्भाषाचन्द्रिका consists of the sūtras of Prakrit grammar with a commentary on them. The sūtras are ascribed by लक्ष्मीधर to वाल्मीकि. It does not seem hard to decide conclusively whether the sūtras belong to वाल्मीकि or some one else. लक्ष्मीधर does not entertain the least suspicion in his mind as to their authorship, but positively mentions वाल्मीकि as their author. This can be accounted for in either of two ways only. He must have either come across manuscripts of the sūtras in which the name of वाल्मीकि as author was clearly expressed, or he must have learnt that the sūtras were traditionally ascribed to वाल्मीकि, in which case, however, he could and ought to have said वाल्मीकि: किल सूत्रकृत्, instead of वाल्मीकिर्मूलसूत्रकृत्. A manuscript of the sūtras is noticed in a Descriptive Catalogue by Rao Bahadur M. Rangacharya. It contains two adhyāyas only......The sūtras are the same as those commented upon by त्रिविक्रम, लक्ष्मीधर and सिंहराज. They are attributed to वाल्मीकि, author of the रामायण. Since the opening verses embody a salutation to वाल्मीकि, the verses cannot be taken to have been composed by वाल्मीकि himself, and the concluding portion in which the sūtras are attributed to वाल्मीकि cannot be taken to be a decisive proof of the sūtras being composed by the well-known वाल्मीकि. But लक्ष्मीधर's positive statement as to the authorship of the sūtras and the beginning and the end of the MS. lend a

strong support to the presumption that the sūtras are traditionally believed to be the composition of a sage वाल्मीकि.

" As described above, the sūtras are commented upon by त्रिविक्रम, लक्ष्मीधर and सिंहराज. त्रिविक्रम maintains the order of the sūtras in commenting upon them. His work is, therefore, like the काशिकावृत्ति on the अष्टाध्यायी of पाणिनि. The प्राकृतरूपावतार of सिंहराज and the षड्भाषाचन्द्रिका of लक्ष्मीधर are both upon the lines of भट्टोजी दीक्षित's सिद्धान्तकौमुदी......As he (लक्ष्मीधर) says in his introductory verses, he has based his work on त्रिविक्रम's वृत्ति and calls it a sort of commentary on it......"

8. मार्कण्डेयकवीन्द्र's प्राकृतसर्वस्व is edited by Pandit S. P. V. Bhattanathaswamin and published in the Granthapradarsani Series, Vizagapatam, 1927. मार्कण्डेय belongs to the eastern school of Prakrit grammarians and writes his grammar in आर्या metre followed by a commentary of his own. He divides his work in 20 पादs out of which the first eight are devoted to the treatment of माहाराष्ट्री. His classification of Prakrit dialects is specially interesting. He first classifies the dialects into (1) भाषा, of which there are five *viz.*, माहाराष्ट्री, शौरसेनी, प्राच्या, अवन्ती and मागधी, (2) विभाषा, of which there are five, *viz.*, शाकारी, चाण्डाली, शाबरी, आभीरिका and टाकी (ढकी ?); (3) अपभ्रंश, of which there are three varieties, *viz.*, नागर, व्राचड and उपनागर ; and (4) पैशाची, of which there are three varities *viz.*, केकयपैशाचिकी, शौरसेनपैशाचिकी and पाञ्चालपैशाचिकी.

9. रामशर्मतर्कवागीश's प्राकृतकल्पतरु exists in a single MS. in Bengali character and is deposited in the India Office Library as Sanskrit MS. No. 946. Grierson has deciphered several portions of the work and published them in different oriental journals and other publications. रामशर्मतर्कवागीश says in his work that his work is based on the older work of लङ्केश्वर, called प्राकृतकामधेनु. The प्राकृतकल्पतरु is divided into three शाखाs, each शाखा into स्तबकs and each स्तबक into कुसुमs. The whole work is written in verse.

Besides these principal works on Prakrit grammar, the following list of authorities or works on the subject is compiled for general information.

10. भरत is mentioned as a writer on Prakrit grammar by मार्कण्डेयकवीन्द्र. If he is the same as the author of the नाट्यशास्त्र, we see that he gives a very brief treatment of the subject in XVIII. 6–23, and a few illustrations in Prakrit in XXXIII.

11. शाकल्य is mentioned as an authority on the subject by मार्कण्डेयकवीन्द्र. According to him शाकल्य gives तुज्झिसुं, तुंभिसुं as forms of loc. plural along with तुज्झेसुं and तुंभेसुं but मार्कण्डेय remarks, एतत्तु न बहुसंमतम्.

12. कोहल is also mentioned as an authority on the subject by मार्कण्डेय. He remarks that according to कोहल, मागधी is spoken by राक्षस, भिक्षु, क्षपणक, भृत्य, etc.

13. लङ्केश्वर's प्राकृतकामधेनु formed the basis of रामशर्मतर्कवागीश's प्राकृतकल्पतरु as is acknowledged by the latter in his work.

14. समन्तभद्र's प्राकृतव्याकरण, mentioned by Bechardas in his work on Prakrit grammar in Gujarati.

15. प्राकृतप्रबोध of नरचन्द्र, mentioned by Bechardas.

16. प्राकृतचन्द्रिका of कृष्णपण्डित or शेषकृष्ण, mentioned by the same.

17. प्राकृतचन्द्रिका of वामनाचार्य, the same.

18. प्राकृतानन्द of रघुनाथशर्मन्, the same.

19. प्राकृतप्रदीपिका of नरसिंह, the same.

20. प्राकृतमणिदीपिका of चिन्नबोम्मभूपाल, mentioned in the introduction to षड्भाषाचन्द्रिका.

21. प्राकृतमणिदीप of अप्पय्यदीक्षित or अप्पयज्वन् mentioned in the introduction to षड्भाषाचन्द्रिका.

22. षड्भाषामञ्जरी mentioned by Bechardas.

23. षड्भाषावार्तिक, the same.

24. षड्भाषाचन्द्रिका of भामकवि, the same.

25. षड्भाषासुबन्तादर्श, the same.

26. षड्भाषारूपमालिका of दुर्गणाचार्य, the same.

27. षड्भाषासुबन्तरूपादर्श of नागोबा, mentioned by Pischel in his Grammatik der Prakrit-Sprachen.

28. प्राकृतव्याकरण of शुभचन्द्र, mentioned by Pischel.

29. औदार्यचिन्तामणि of श्रुतसागर, mentioned in the introduction to षड्भाषाचन्द्रिका and Rai Bahadur Hiralal's Catalogue of Sk. MSS. in C. P. and Berar, and deposited in the Sena Gaṇa Bhandar of Karanja.

30. प्राकृतव्याकरण of भोज, mentioned in the introduction to the षड्भाषाचन्द्रिका.

31. प्राकृतव्याकरण of पुष्पवननाथ, mentioned in the above.

The list of authors and works on Prakrit grammar presented here is based upon information gathered from various sources and therefore is subject to correction.

In conclusion I should like to make a grateful mention of the patience and expediency with which Mr. S. R. Sardesai, Manager of the Samarth Bharat Press, and his staff bore with me in carrying the work through the Press in a very short time and with such good results. The young students of Prakrit should be equally grateful to Dr. N. G. Sardesai for having made Cowell's edition in a new form available to them.

Fergusson College, Poona.
June 1931.

P. L. Vaidya

TABLE OF CONTENTS

A SHORT

INTRODUCTION

TO

PRAKRIT GRAMMAR

(*Adapted from Cowell*)

PRAKRIT is the common name given to the various dialects which sprang up in early times in India, from the corruption of the Sanskrit ; and as the word is used by the grammarians, it signifies 'derived,' thereby to denote its connection with original Sanskrit. Thus Hemachandra defines it—प्रकृतिः संस्कृतम्, तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम्. The later grammarians include many varieties under the name, but most of these are probably the refinements of a later age ; as, the older the grammarian is, the fewer we find the dialects to be ; and the oldest, Vararuchi, has only treated of four, the माहाराष्ट्री, the पैशाची, the मागधी and the शौरसेनी. Of these the first is considered by him as the most important, and it is this which Professor Lassen has treated as his ' dialectus præcipua. ' Its grammar is given in the first nine sections of the प्राकृतप्रकाश, the remaining three sections being severally devoted to the peculiarities of the other three dialects.

Prakrit almost always uses the Sanskrit roots, its influence being chiefly restricted to alterations and elisions of certain letters in the original word. It everywhere substitutes a slurred and indistinct pronunciation for the clear and definite utterance of the older tongue ; and continually affects a concurrence of vowels, such as is utterly repugnant to the genius of the Sanskrit. In the

following abstract we shall first treat of the changes which it effects in the letters of the words; and then those which it effects in their declension or conjugation.

SECTION I

1. *Vowels*, (Var. i.)

Prakrit retains all the Sanskrit vowels except ऋ, ॠ ऌ, ऐ and औ. ऋ initial, and with no consonant preceding it, becomes रि, and sometimes even when a consonant does precede, this consonant being then elided [Var. i. 30, 31] ऋ, also frequently becomes अ, इ, or उ (especially when preceded by a consonant). [i. 27–29 and 33].

ऐ becomes ए or अइ, rarely इ or ई (i. 35–39).

औ becomes ओ or अउ and sometimes उ (i. 41–44).

Of the remaining vowels, ए and ओ are no longer diphthongs, and may be long or short as to their quantity.

Vararuchi in Section i. gives various directions for the changes of the other vowels, but these are rather confined to certain words, than expressive of general rules. Professor Lassen (Inst. pp. 139–144) has laid down as a general principle that *before two consonants a long vowel is shortened ;* that is, आ, ई and ऊ become severally अ, इ and उ (ए and ओ being common, may remain) : as, मग्ग for मार्ग, दिग्घ for दीर्घ; पुव्व for पूर्व. Subsidiary to this, are the two following rules : [*a*] If the long vowel is retained, one of the consonants is elided, as ईसर or इस्सर for ईश्वर ; [*b*] A short vowel before two consonants is occasionally lengthened, and one of the consonants omitted, as जीहा for जिह्वा. ए and ओ being favourite vowels in Prakrit, इ and उ before a conjunct are very frequently changed to these (*cf.* i. 12, 20); in some words an initial उ becomes अ (*cf.* i. 22) ; for पुरुष ' a man, ' we have पुरिस by dissimilation (i. 23). We

may here mention the anomalous मत्त = मात्र, which, though not in Vararuchi, frequently occurs in the plays.

2. *Single Consonants.* (Var. ii.)

[*a*] Prakrit has no palatal or cerebral sibilant (ii. 43); न is everywhere changed to ण, unless it be followed by a dental consonant ; and an initial य becomes ज; with these exceptions, *initial* single consonants generally remain unchanged. [N. B. When a preposition or other particle is prefixed, the letter ceases to be ' initial '; *cf.* Comm., ii. 2, on सुउरिसो] We find a few exceptions, as उण for पुन: etc. in the plays, but these are not mentioned in Vararuchi ; *cf.* also Var. ii. 32–41.

[*b*] *Final* single consonants are dropped, except म् and sometimes न् which become अनुस्वार [iv. 6, 12]. The finals of nouns often assume अ or आ and so cease to be final (iv. 7–11).

[*c*] *Medial* single consonants.

क, ग, च, ज, त, द, प, य, व (by ii. 2), may be optionally elided or retained; but त and प, when not elided, generally pass into द and व (ii. 7, 15); and the elision of य (though not so given by Vararuchi) is probably absolute; see Lassen, Sect. 45. The preposition प्रति is always written पडि.

न becomes ण, ट becomes ड, ड often becomes ल (ii. 20, 23).

ख, घ, थ, ध, भ (ii. 27) may remain unchanged, but generally become ह (when थ is not so changed, it becomes ध, especially in शौरसेनी (*cf.* xii. 3); छ, झ, ढ, remain unchanged; ठ always becomes ढ; फ usually remains unchanged, but may become भ (ii. 26).

र often becomes ल (ii. 30); this is universal in the मागधी and the inferior dialects. ण, म, ल, स, ह remain unchanged. श and ष become स (in some words श becomes ह, *cf.* ii. 44).

3. *Conjunct Consonants.* (Var. iii.)

It is in these that the Prakrit changes are most manifest ; and as several distinct Sanskrit combinations are often merged into one Prakrit form, it is sometimes not easy to recognise the original word in its disguise. Prakrit avoids a union of two consonants of different classes, and everywhere endeavours to reduce them to the same; this it generally effects by eliding one or the other (iii. 1–3), and then doubling the remaining one (iii. 50, 51); but there are several exceptions in the various individual combinations. One rule may be observed, viz., wherever a conjunct involves a sibilant, the स is represented by the aspirate of the accompanying letter; as in क्ख for स्क, ष्क, or क्ष (iii. 29); or by ह, if the other letter has no aspirate, as ण्ह for ष्ण (iii. 33). When र is involved in a conjunct, it sometimes passes into अनुस्वार as अंसु for अश्रु ; and the same also applies, but rarely, to व and स ; *cf.* Var. iv. 15. In some cases a new vowel is inserted between the letters of the conjunct, as हरिस for हर्ष (*see* Var. iii. 59–66).

TABLE OF PRAKRIT CONJUNCTS

The following table will show at a glance the various Sanskrit combinations which each Prakrit one represents. As given there they properly refer to those *in the middle* of a word; but, by dropping the first letter, they will equally apply to those *at the beginning* ; thus, क्ख = क्ष when medial, as जक्ख for यक्ष, but ख = क्ष when initial, as खद for क्षत; similarly, प्प = प्र, medial, but प = प्र, initial.

क्क = त्क, प्क, क्त, iii. 1. = क्य, iii. 2. = क्र, र्क; क्ल, ल्क; क्व, iii. 3.

क्ख = त्ख, प्ख, iii. 1. = ख्य, iii. 2. = क्ष (त्क्ष, क्ष्य), ष्क, स्क, iii, 29. = ष्ख, स्ख (:ख) iii. 1.

ग्ग = द्ग, ड्ग, iii. 1. = ग्र, ग्य, iii. 2. = ग्व, र्ग, ल्ग, iii. 3.

घ्घ = द्घ, ड्घ, iii. 1. = घ्र, घ्व, र्घ, iii. 2, 3.

ड्ढ = ड्ढ (*cf.* iii. 56).

च्च = च्य, iii. 2. = त्य, iii. 27. = श्र, र्च iii. 3.

च्छ = थ्य, iii. 27. = र्च्छ, छ्र, iii. 3. = क्ष (त्क्ष), iii. 30. = त्स (त्स्य), प्स, श्र, iii. 40.

ज्ज = ब्ज, iii. 3. = ज्ञ. (sometimes) iii. 5.=ज्र, र्ज, ज्व, iii. 3. = र्य, iii. 27. = र्य, iii. 17. = य्य (e. g., सेज्जा for शय्या, iii. 17)

ज्झ = ध्य, ह्य, iii. 28.

ञ्ज = ज्ञ, न्य, ण्य (sometimes) xii. 7. (शौरसेनी) = ज्ञ, x. 9 (पैशाची.)

ट्ट = र्त, iii. 22. = त्त (once) iii. 23.

ट्ठ = ष्ट, iii. 10. = ष्ठ, iii. 1. = स्त, स्थ (rare) iii. 11. v. 23. viii. 25, 26.

ड्ड = र्त, र्द (rare) iii. 25, 26.

ड्ढ = ढ्य, iii. 2. = र्ध (rare), viii. 44.

ण्ट, ण्ठ = न्त, न्द (once) iii. 45, 46.

ण्ण = ग्न, iii. 1. = ज्ञ, म्न, iii. 44. = न्न, ii. 42. = ण्य, न्य, iii. 2. = र्ण, ण्व, iii. 3. = न्व, iii. 3, with ii. 42.

ण्ह = क्ष्ण, श्न, ष्ण, स्न, ह्न (ह्ण), iii. 33. *cf.* iii. 8.

त्त = क्त, प्त, iii. 1. = त्न, त्म, iii. 2. = त्र, त्व, iii. 3, = र्त, iii. 3, 24.

त्थ = क्थ, प्थ. iii. 1. = त्र, vi. 2. = र्थ, iii. 3. = स्त, iii. 12. = स्थ iii. 1.

द्द = ग्द, ब्द, iii. 1, 3. = द्य iii. 2. = द्र, र्द द्व, iii. 3. (द्र may remain unchanged, iii. 4).

द्ध = ग्ध, ब्ध, iii. 1, 3. = र्ध, ध्व, iii. 3.

न्द = न्त (शौरसेनी *cf.* हेमचन्द्र.)

न्ध = ह्न (once), iii. 34.

प्प = क्प, त्प, iii. 1. = प्य, iii. 2. = प्र, र्प ल्प, प्व, iii. 3. = क्म iii. 49. = त्म (once) iii. 48.

प्फ = क्फ, त्फ, ष्फ, (:फ), स्फ, iii. 1. = ष्प, स्प, iii. 35, 36.

ब्ब = ग्व, द्व, ब्द, iii. 1. = र्व, ब्र, iii. 3.

ब्भ = ग्भ, द्भ, द्र, iii. 1. = भ्य, iii. 2. = भ्र, र्भ. iii. 3. = ह्व (once), iii. 47.

म्ब = म्र iii. 53.

म्म = (ज्म, ग्म), न्म, iii. 43. = म्य, iii. 2. = र्म, ल्म, iii. 3. म्ल becomes मिल; *cf.* iii. 62.]

म्ह = ष्म, iii. 32. = क्ष्म, स्म (sometimes), iii. 32; *cf.* vi. 49. vii 7. = ह्म, iii 8.

य्य = र्य, र्ज, xi. 7. (मागधी.)

र = र्य (sometimes), iii. 18.

रि = र्य (sometimes), iii. 20. [*cf.* x. 8, पैशाची.] = ऋ (sometimes), i. 31.

रिस, रिह = र्श, र्ष, र्ह, iii. 62.

ल्ल = ल्य, iii. 2 = र्ल; ल्व (?), iii. 3. = र्य (rarely), iii. 21.

ल्ह = ह्ल, iii. 8.

व्व = द्व, iii. 1. = व्य, iii. 2. = र्व, र्व. iii. 3.

ंस = र्श, श्र, श्व, स्व, iv. 15.

स्स = श्म, श्य, ष्म, ष्य, स्य, iii. 2. with ii. 43. = श्र, र्श, श्व, र्ष, ष्व, स्र, स्व. iii. 3.

N. B.—Where *three* consonants come together in the Sanskrit word, the semi-vowel, if there is one, is always elided, and then the remaining letters are treated according to rule, as in मच्छ = मत्स्य ; unless a nasal precede, in which case the two other letters follow the usual rules, except that they are not doubled after the nasal (iii. 56), as विंझ = विन्ध्य, ध्य becoming झ by iii. 28 (the nasal prohibiting the doubling which would otherwise have been required by iii, 50, 51).

SECTION II

We may divide Prakrit nouns into five declensions : 1. Those ending in अ and आ; 2. Those in इ and ई; 3. Those in उ and ऊ; 4. Those ending originally in ऋ : 5. Those ending originally in any consonant.

The two latter classes have only a few cases which entitle them to form separate declensions. Nouns in ऋ either change it to उ or assume a new termination अर or आर

(*cf.* v. 31–35); nouns of relationship admit also a nominative singular in आ and मादु, thus becoming माआ, is declined like a feminine noun of the first declension (v. 32, 35). Nouns ending in a consonant (*cf.* iv. 6–11, 18) either drop their final letter and so fall under one of the first three declensions (when, if neuter, they generally become masculine), as सर for सरस्, or add an अ (or आ if feminine) to the base, as आसीसा = आशिष्. This, however, chiefly applies to those cases whose terminations begin with consonants, these expedients being adopted to avoid the necessity of changing the conjunct, which the meeting consonants would produce; in those cases whose terminations begin with vowels, the Sanskrit form is generally retained, modified by the usual Prakrit laws ; as, भवदा (instr. of भवत्), आउसा, for आयुषा (instr. of आयुष्).

Prakrit has no dual number nor dative case (substituting the genitive for the latter); but it has two terminations of the ablative plural–हिंतो, which signifies 'from' in a *causal*, and सुंतो, which signifies 'from' in a *local* sense. The following scheme will give the various forms of the first three declensions, which are by far the most important. As nouns in उ are declined, *mutatis mutandis*, like those in इ no example of these is needed.

DECLENSION OF NOUNS

वच्छ = वृक्ष masc. (neut. वण = वन)

	SINGULAR	PLURAL
Nom.	वच्छो (neut. वणं)	वच्छा (neut. वणाइं-इं; वणाणि xii, 11.)
Acc.	वच्छं —	वच्छे ; वच्छा (v. 11; (neut. = nom.)
Instr.	वच्छेण	वच्छेहिं-हि

Abl.	वच्छादो-दु वच्छाहि, वच्छा	वच्छाहिंतो, वच्छेहिंतो वच्छासुंतो, वच्छेसुंतो
Gen.	वच्छस्स	वच्छाणं-ण
Loc.	वच्छे, वच्छम्मि	वच्छेसु-सुं
Voc.	वच्छ (neut. वण)	वच्छा (neut. वणाइं-इ)

अग्गि = अग्नि masc. (neut. दहि = दधि)

	SINGULAR	PLURAL
Nom.	अग्गी (neut. दहिं)	अग्गीओ अग्गिणो(n.दहीइं-इ)
Acc.	अग्गिं —	अग्गिणो; अग्गी (?) —
Instr.	अग्गिणा	अग्गीहिं-हि
Abl.	अग्गीदो-दु-हि	अग्गीहिंतो-सुंतो
Gen.	अग्गिणो अग्गिस्स	अग्गीणं-ण
Loc.	अग्गिम्मि	अग्गीसु-सुं
Voc.	अग्गि (neut.दहि)	अग्गीओ,अग्गिणो(n. दहीइं-इ)

माला = माला fem.

	SINGULAR	PLURAL
Nom.	माला	मालाओ-उ; माला
Acc.	मालं	मालाओ-उ
Abl.	मालादो-दु-हि	मालाहिंतो-सुंतो
Instr. Gen. Loc.	मालाइ-ए	मालाहिं-हि मालाणं-ण मालासु-सुं
Voc.	माले	मालाओ-उ

We may observe here that feminine nouns in इ and ई are not distinguished in Prakrit inflexion; and the same holds of those in उ and ऊ.

णई = नदी fem.

	SINGULAR	PLURAL
Nom.	णई	णईओ-उ; णई
Acc.	णइं	णईहिंतो-सुंतो
Abl.	णईदो-दु-हि	णईहिं-हि
Instr. }	णईअ-आ	णईणं-ण
Gen. }		
Loc. }	णईइ-ए	णईसु-सुं
Voc.	णइ	णईओ-उ

राअ = राजन

	SINGULAR	PLURAL
Nom.	राआ	राआणो, राआ
Acc.	राअं	राआणो, राए
Instr.	राइणा, रण्णा	राएहिं
Abl.	राआ, राआदो, राआदु, राआहि	राआहिंतो, राआसुंतो
Gen.	राइणो रण्णो	राआणं
Loc.	राए, राअम्मि	राएसुं
Voc.	राअ, राअं	राआणो, राआ

SECTION III—PRONOUNS (VAR. vi.)

The Prakrit *pronouns* follow the inflexions of nouns, but also add some peculiar forms of their own. The accompanying scheme of declension, as applied to ज=य contains, it is hoped, all the forms which are really useful to the student.

As a final consonant is always rejected in Prakrit, some of the pronominal bases are changed from their Sanskrit forms before the case-affixes are subjoined; thus, किम्, यद्, तद् become severally क, ज and त, एतद् becomes एद, and

sometimes ए (Var. vi.21); इदम् becomes इम; अदस् becomes अमु (and sometimes अह, vi. 24). किम्, यद्, तद्, have also a second form in इ, as कि,जि, ति; which, though generally restricted to the feminine, still furnishes some forms to the instrumental and genitive singular of the masculine and neuter. Prakrit, in fact, appears to have used the pronominal form with great laxity; thus we find the proper masculine form of the locative (as इमस्सिं) frequently used for the feminine.

We may here add a few peculiar forms which Vāraruchi notices; such as तो and एत्तो for तस्मात् and एतस्मात् (vi. 10, 20); से for तस्य or तस्याः (vi. 11); सिं for तेषाम or तासाम, अह for the nominative singular of अदस् being apparently used for the three genders. णं though not given in Vararuchi, is frequently found in the plays for एनम and एनाम्. For कियत्, तावत् etc, we have (by iv. 25) the forms केद्दह, केत्तिअ, तेद्दह, तेत्तिअ, etc.

ज = य (Masc.) 'Who'

	SINGULAR	PLURAL
Nom.	जो (जं neut.)	जे (जाइं-इ neut.)
Acc.	जं —	जे —
Instr.	जेण, जिणा	जेहिं
Abl.	जत्तो-त्तु, जदो-दु	जाहिंतो, जासुंतो
Gen.	जस्स, जास	जाणं-ण, जेसिं
Loc.	जस्सिं-स्सिं, जम्मि-म्मि, जहिं, जत्थ	जेसु-सुं

Feminine

	SINGULAR	PLURAL
Nom.	जा	} जाओ-उ, जीओ-उ
Acc.	जं	
Abl.	जादो-दु, जीदो	जाहिंतो-सुंतो, जीहिंतो-सुंतो

	SINGULAR	PLURAL
Instr.	जिणा	जाहिं, जीहिं
Gen.	जस्सा, जासे) जाए-इ;	जासं, जेसिं; जासिं, जाणं-ण
	जिस्सा, जीसे } जीए-इ	जीणं-ण, जीसिं
Loc.	जाहे, जइआ) जीअ-आ	जासु-सुं, जीसु-सुं

The personal pronouns are given in Vararuchi, vi. 25-53. The plurals are regularly formed from new bases; as तुज्झ, तुम्ह, तुम्म, अम्ह, and, in some cases, मज्झ.

युष्मद् 'Thou'

	SINGULAR	PLURAL
Nom.	तुमं (तं)	तुज्झे तुम्हे
Acc.	(तं तुं) तुमं	तुज्झे तुम्हे वो
Instr.	(तइ) तए तुमए तुमे (तुमाइ) ते दे	तुज्झेहिं तुम्हेहिं तुम्मेहिं
Abl.	तत्तो (तइत्तो तुमादो-दु-हि)	तुम्हाहिंतो-सुंतो
Gen.	(तुमा) तुह तुज्झ तुम्म तुम्ह ते दे	वो भे तुज्झाणं तुम्हाणं
Loc.	तइ (तए तुमए तुमे) तुमम्मि	तुज्झेसु तुम्हेसु

अस्मद् 'I'

	SINGULAR	PLURAL
Nom.	अहं (हं अहअं अहम्मि)	अम्हे (वअं in prose, xii. 25)
Acc.	मं ममं (अहम्मि)	अम्हे णो (णे?)
Instr.	मे मए (मइ ममाइ)	अम्हेहिं
Abl.	मत्तो (मइत्तो ममादो--दु-हि)	अम्हाहिंतो-सुंतो
Gen.	मे मम मज्झ मह	मज्झ णो अम्ह अम्हाणं अम्हे
Loc.	मइ (मए) ममम्मि	अम्हेसु

For the numerals, *see* Vararuchi, vi. 54—59.

SECTION IV—VERBS

Prakrit has properly only one conjugation (= the first in Sanskrit), though fragments of forms belonging to other conjugations frequently occur in the plays. The middle voice is very seldom used, and most middle verbs are conjugated actively. There is no dual number, as has been already noticed in nouns.

The only tenses of the active voice which remain, seem to be the present, the second future, and the imperative. Below we have given the verb हस. adding in brackets those forms which, though not in Vararuchi, occur in Hemachandra, the Sankshepa-Sāra, and the plays.

Present

SINGULAR	PLURAL
1. हसामि हसाम (हसम्हि)	1. हसामो-मु-म हसिमो - मु-म हसमो-मु-म (हसम्हो-म्ह)
2. हससि	2. हसह (in शौरसेनी-हसध-धं) हसित्था (हसत्थ)
3. हसदि हसइ	3. हसन्ति

The middle voice has a second and third person singular, as सहसे, सहदे or सहए.

Imperative

SINGULAR	PLURAL
1. हसमु (Var. viii. 18)	1. हसामो-म हसमो-म (हसम्ह)
2. हससु (हसाहि हस हसस्स)	2. हसह (हसध-धं)
3. हसदु हसउ	3. हसन्तु

It should be added that, instead of अ, ए may be optionally used before any personal affix (vii. 34), as हसेमि, etc., हसेदु etc., or, in other words, as ए is only अय्

contracted, Prakrit allows the verbs to imitate partially the tenth conjugation in Sanskrit.

The future has several forms in Prakrit.

[a] That most in use has the following terminations :–

Singular	1. स्सं स्सामि.	2. स्ససि	3. स्सदि
Plural	1. स्सामो.	2. स्सध, स्सह	3. स्संसि.

These are added to the root with the augment इ, as हासिस्सं ect. The स्स is, of course, only the Prakrit form of the Sanskrit स्य.

[b] A second form gives the anomalous च्छ for the characteristic स्स of the future, as सोच्छं or सोच्छिस्सं from श्रु; वोच्छं or वोच्छिस्सं from वच (*cf*. vii. 16, 17).

[c] A third form changes the स्स to हि as in हसिहिमि etc. We have also such forms of the first person singular and plural as हसिहामि and हसिहामो. (Note also such forms as काहं, दाहं, from कृ and दा ; Var., vii. 16).

The Imperative (and also Potential) forms of हस् are as follows : (*cf*. vii. 18–19).

1st	हसमु, हसेमु	हसमो, हसामो
2nd	हससु, हसेसु, (हस, हसाहि)	हसह, हसेह
3rd	हसउ, हसेउ (हसदु)	हसन्तु, हसेन्तु

There are in the Present, Future and Past Imperfect some additional forms in ज्ज and ज्जा for all persons and numbers ; e. g., होज्ज, होज्जा, होज्जइ, होज्जाइ from हु to be ; हसेज्ज, हसेज्जा, हसेज्जइ, हसेज्जाइ from हस् (*cf*. vii. 20–21).

The Past tense is formed by adding ईअ (हीअ in the case of monosyllabic roots); *cf*. vii. 23–24.

The Prakrit passive (vii. 8, 9) uses the active terminations ; but, for the characteristic य, it prefixes ईअ or इज्ज ; as पढीअइ or पढिज्जइ for पठ्यते. Occasionally the य of the Sanskrit form is retained, in which case it is of course

assimilated to the preceding consonant, as गम्मइ for गम्यते ; दिस्सइ or more commonly दीसइ, for दृश्यते (*cf.* also viii. 57, 58.)

There are two forms of the causal ; one in which अय्, the Sanskrit addition to the root, becomes ए, as कारेदि from कर=कृ (an अ in the first syllable of the root becoming आ by Var. vii. 26); the other in which आवे is added ; as कारावेदि or करावेदि (the अ of the first syllable being only optionally lengthened, vii. 27).

The infinitive ends in तुम्, if a consonant precedes (which is of course assimilated) ; and दुम्, if a vowel precedes ; as वत्तुं, form वच् ; णेदुं from नी ; the latter being the favourite form, an इ or ए is often inserted after a final consonant to produce it ; the द is also often elided, as हसेउं or हसिउं, from हस्.

The indeclinable participle in त्वा becomes तूण or ऊण, as काऊण from का=कृ; that in य becomes इअ, and is usually the only form found in शौरसेनी even in the simple verb; as गेण्हिअ from गेण्ह=ग्रह. In शौरसेनी we find a few instances of त्वा relaxed into दुअ, as गदुअ for गत्वा, etc. (xii. 10).

The present participle active ends in अन्त (or एन्त by vii. 34); as पढन्त, 'reciting.' Vararuchi (vii. 11) allows a feminine form पढई as well as पढन्ती. The present participle middle ends in माण (with fem. in माणी or माणा, v. 24).

The passive allows the termination न्त as well as माण and usually prefixes इज्ज. The passive past participle generally adopts the Sanskrit form, and modifies this by the usual laws, as सुद or सुअ=श्रुत; लद्ध = लब्ध; the augment इ is frequently inserted (vii. 32).

The potential passive participle in य generally assimilates the य to the preceding consonant; that the अनीय becomes either अणीअ or अणिज्ज.

On the particles, etc. (Var. ix), we have little to note, except that इति becomes त्ति, in which case a preceding आ, ई

or ऊ is shortened; खलु becomes क्खु after a short or common i.e., ए or ओ vowel and खु after a long vowel; and similarly एव becomes ज्जेव्व or जेव्व. इव usually becomes विअ or व्व; for अपि we have वि.

PAIS'ĀCHĪ (Var. x.)

Vararuchi treats of the Pais'āchī dialect in the tenth section. The base of this dialect is S'aurasenī.

The third and fourth letters of the class, if non-initial and single, are substituted respectively by the first and second letters of the same class; thus, गकन for गगन and मेख for मेघ. (x. 3). ण is substituted by न throughout; thus तलुनी for तरुणी (x. 5).

The following are substituted for conjuncts.
ञ्ञ = ज्ञ, न्य (in कन्या); (x. 9, 10).
ञ्च = ञ्ज of the शौरसेनी (x. 11).

The following instances of स्वरभक्ति or विप्रकर्ष are mentioned as peculiar to Pais'āchī :—

सट for the conjunct ष्ट; thus कसट for कष्ट.
सन for the conjunct स्न; thus, सनेह for स्नेह.
रिअ for the conjunct र्य ; thus, भारिआ for भार्या (x. 6, 7, 8).

In the declension, the only peculiarity of Pais'āchī is observed in the case of राजन्. In addition to the regular शौरसेनी forms modified by rules of phonetics of Pais'āchī, are राचिना, राचिनो and राचिनि, in the Instr., Gen., Abl. and Loc. Sing. (x. 12).

The Absolutives in Pais'āchī are formed by adding the affix तून; thus, कातून,शतून, घेत्तून for कृत्वा, दत्वा and गृहीत्वा. (x.13).

The word हृदय is substituted by हिअअक (according to Hemachandra by हितपक), and the particle इव by पिव (x. 14 & 4).

MĀGADHĪ (Var. xi)

Vararuchi treats of the Māgadhī dialect in the eleventh Section. The base of this dialect is S'auraseni.

स and ष are substituted by श, and ज is substituted by य (xi. 3, 4) (Hemachandra adds that र is substituted by ल). The palatals have a peculiar sound in Māgadhī in which the palate touches the top of the dome of the mouth a little (xi. 5).

Of the conjunct consonants र्य and र्ज are substituted by य्य and क्ष by स्क. (xi. 7, 8).

In declension of nouns ending in अ, there are three forms ending in इ, ए and अ; e. g.; एशि, एशे, एश for एषः (xi. 10). The past passive participles have in addition a form ending in उ; thus we have हशिदु for हसितः (xi. 11).

The genitive sing. termination for nouns ending in अ is optionally ह before which the ending अ is lengthened; e. g., पुलिशाह for पुरुषस्य (xi. 12.)

In the vocative case the ending अ of nouns is lengthened; e. g. हे पुलिशा for हे पुरुष.

In the verbal forms and derivatives the following should be noted :—The root चिट्ठ of शौरसेनी is substituted by चिष्ठ; the क्त affix of the past passive participle is substituted by ड in the case of कृ, मृ and गम्; the affix त्वा of the absolutives is substituted by दाणि; e. g. शहिदाणि for सोढ्वा, कलिदाणि for कृत्वा (xi. 14-16).

हडक्क is substituted for हृदय and शिआला, शिआले, शिआलक for शृगाल (xi. 6 and 17).

S'AURASENĪ (Var. xii.)

Vararuchi treats of the S'aurasenī dialect in the twelfth Section. The base of this dialect is Sanskrit.

ऋ occurring in words like गृध्र is changed to इ (xii. 6). It is presumed that the rules about the changes of vowels in S'auraseni are the same as in माहाराष्ट्री (xii. 32).

द and ध are respectively substituted for single non-initial त and थ; ड is substituted for त in the word व्यापृत, and sometimes in पुत्र (xii. 3, 4, 5); द in words दोला, दण्ड and दशन is not changed to ड as it is in माहाराष्ट्री (xii. 31).

ञ्ञ is substituted for ण्य, ज्ञ and न्य in certain words, while ण is substituted for ज्ञ in the words सर्वज्ञ and इङ्गितज्ञ (xii. 7, 8).

In the neuter gender the ending vowel is lengthened before the case-affix णि which is a substitute for जस् and शस् in S'auraseni (xii. 11). स्सिं is optionally substituted for the loc. sing. affix after the pronouns (xii. 26.). वअं is optionally substituted for the nom. plural form of अस्मद् (xii. 25).

The Potential form in S'auraseni ends in ए as भवे (xii. 29); we have also भवेय्यामि as regular form. स्सं is optionally substituted for the 1st person sing. affix of the Future, as भविस्सं; we have also भविस्सामि (xii. 21).

The absolutive in S'auraseni is formed by affixing इअ to the root; as भमिअ, हसिअ (xii. 9); but in the case of कृ and गम्, दुअ is affixed; as कदुअ, गदुअ (xii. 10).

इत्थी is substituted for स्त्री (xii. 22), अच्छरिअ for आश्चर्य (xii. 30), विअ for इव (xii. 24) and जेव्व for एव (xii. 23).

|| श्रीगणेशाय नमः ||

जयति मदमुदितमधुकरमधुररुताकलनकूणितापाङ्गः ।
करविहितगण्डकण्डूविनोदसुखितो गणाधिपतिः || १ ||
वररुचिरचितप्राकृतलक्षणसूत्राणि लक्ष्यमार्गेण ।
बुद्ध्वा चकार वृत्तिं संक्षिप्तां भामहः स्पष्टाम् || २ ||

Victory to Ganes'a who is filled with pleasure as he rubs his cheek with his trunk, while the corners of his eyes are closed as he listens to the sweet sounds of the bees, delighted with the juice flowing from his temples. By searching out the things which were to be explained in these Sūtras of Prakrit Grammar, composed by Vararuchi, Bhāmaha, having understood their meaning, wrote a clear but concise commentary.

|| आदेरतः || १ ||

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आदेरतः स्थाने तद्भवतीत्येवं वेदितव्यम् । आदेरित्येतद् आ परिच्छेदसमाप्तेः । अत इति च आ अकारविधानात् । अत इति तकारग्रहणं सवर्णनिवृत्त्यर्थम् ||

This sūtra is supposed to exercise an authority (अधिकार), by virtue of which it is implied in the succeeding sūtras. The various rules which we shall go through in order, are to be understood as supplying substitutes 'for the first अ'. 'For the first' is implied in all the sūtras to the end of the section ; 'अ' is implied until it is itself enjoined as a substitute for another vowel (*i. e.*, upto sūtra 9). The 'त्' in 'अत्' is used to exclude the homogeneous vowel (compare Pāṇini, I. i. 70).

॥ आ समृद्ध्यादिषु वा ॥ २ ॥

समृद्धि इत्येवमादिषु शब्देष्वादेरकारस्य आकारो भवति वा । समिद्धी*सामिद्धी । पअडं पाअडं । अहिजाई आहिजाई । मणंसिणी माणंसिणी । पडिवआ पाडिवआ । सरिच्छं सारिच्छं । पडिसिद्धी पाडिसिद्धी । पसुत्तं पासुत्तं । पसिद्धी पासिद्धी । अस्सो आसो ॥ समृद्धि । प्रकट । अभिजाति । मनास्विनी । प्रतिपत् । सदृक्ष । प्रतिस्पर्द्धिन् । प्रसुप्त । प्रसिद्धि । अश्व ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥

In the words 'समृद्धि' etc., आ is optionally used for the first अ......This is a class of words which can only be determined by observing forms used in classical authors.

इदीषत्पक्वस्वप्नवेतसव्यजनमृदङ्गाङ्गारेषु ॥ ३ ॥

ईषदादिषु शब्देषु आदेरतः स्थाने इकारादेशो भवति । वेति निवृत्तम् ॥ इसि । पिक्कं । सिविणो । वेडिसो । विअणो । मुइंगो । इंगालो ॥

In the words ईषत्, etc., इ is substituted for the first अ. The 'optionally' of the former rule does not apply to this............

॥ लोपोऽरण्ये ॥ ४ ॥

अरण्यशब्दे आदेरतो लोपो भवति ॥ रण्णं ॥

In the word अरण्य, a forest, the first अ is elided...

॥ ए शय्यादिषु ॥ ५ ॥

शय्या इत्येवमादिषु शब्देषु आदेरत एकारादेशो भवति ॥ सेज्जा । सुंदेरं । उक्केरो । तेरहो । अच्छेरं । पेरन्तं । वेल्ली ॥ शय्या । सौन्दर्य । उत्कर । त्रयोदश । आश्चर्य । पर्यन्त । वल्लि ॥

In the words शय्या etc., ए is substituted for the first अ...

---

* The Sanskrit equivalent of these words are given at the end of the para and hence are not repeated in the translation. Such omission in indicated by dots.

॥ ओ बदरे देन ॥ ६ ॥

बदरशब्दे दकारेण सहादेरत ओत्वं भवति ॥ बोरं ॥

In the word बदर, the *jujub*, the first अ with the letter द becomes ओ...

॥ लवणनवमल्लिकयोर्वेन ॥ ७ ॥

लवणनवमल्लिकयोरादेरतो वकारेण सह ओकारः स्यात् ॥ लोणं ॥ णोमाल्लिआ ॥

In the two words लवण, salt and नवमल्लिका, double jasmine, the first अ with the following व becomes ओ...

॥ मयूरमयूखयोर्य्वा वा ॥ ८ ॥

मयूर मयूख इत्येतयोर्यूशब्देन सहादेरत ओत्वं वा भवति ॥ मोरो मऊरो । मोहो मऊहो ॥

In the two words मयूर, a peacock, and मयूख, a ray, the first अ with the syllable यू becomes optionally ओ...

॥ चतुर्थीचतुर्दश्योस्तुना ॥ ९ ॥

एतयोस्तुना सहादेरत ओत्वं भवति वा ॥ चोत्थी चउत्थी । चोद्दही चउद्दही ॥

In the two words चतुर्थी and चतुर्दशी, the fourth and fourteenth lunations, the first अ with the syllable तु optionally becomes ओ...

॥ अदातो यथादिषु वा ॥ १० ॥

अत इति निवृत्तं स्थान्यन्तरनिर्देशात् । यथा इत्येवमादिष्वातः स्थाने अकारादेशो भवति वा । जह जहा । तह तहा । पत्थरो पत्थारो । पउअं पाउअं । तलवेण्टअं तालवेण्टअं । उक्खअं उक्खाअं । चमरं चामरं । पहरो पहारो । चडु चाडु । दवग्गी दावग्गी । खइअं खाइअं । संठविअं संठाविअं । हलिओ हालिओ ॥ यथा । तथा । प्रस्तार । प्राकृत ।

तालवृन्तक। उत्खात। चामर। प्रहार। चाटु। दावाग्नि। खादित। संस्थापित। हालिक॥

अ is no longer implied (see sūtra 1 above), in consequence of the change of स्थानिन्, the primitive element. In the words यथा etc., अ is optionally substituted for आ...

॥ इत्सदादिषु ॥ ११ ॥

सदा इत्येवमादिषु आत इकारो भवति वा ॥ सइ सआ। तइ तआ। जइ जआ॥ सदा। तदा। यदा।

In words सदा etc., इ is optionally substituted for आ...

॥ इत एत्पिण्डसमेषु ॥ १२ ॥

पिण्ड इत्येवंसमेषु इकारस्य एकारादेशो भवति वा। पेण्डं पिण्डं। णेद्दा णिद्दा। सेंदूरं सिंदूरं। धम्मेल्लं धम्मिल्लं। चेंधं चिंधं। वेण्हू विण्हू। पेट्ठं पिट्ठं॥ पिण्ड। निद्रा। सिन्दूर। धम्मिल्ल। चिह्न। विष्णु। पिष्ट॥ समग्रहणं संयोगपरस्योपलक्षणार्थम्॥

In words like पिण्ड, ए is optionally substituted for इ. ......The word सम is used to indicate that the rule applies only when इ is followed by a conjunct consonant (as in पिण्ड).

॥ अत्पथिहरिद्रापृथिवीषु ॥ १३ ॥

पथ्यादिषु शब्देष्विकारस्य आकारो भवति॥ पहो। हलद्दा। पुहवी॥

In पथिन् etc., अ is substituted for इ...

॥ इतेस्तः पदादेः ॥ १४ ॥

पदादेरितिशब्दस्य यस्तकारस्तस्मात्परस्य इकारस्य अकारो भवति॥ इअ *उअह अण्णहवअणं। इअ विअसंतीउ चिरं॥ इति पश्यतान्यथावचनम्॥ इति विकसन्त्यश्चिरम्॥ पदादेरिति वचनादिह न भवति॥ पिओ त्ति प्रिय इति॥

* 'So behold the hypocrisy or falsehood;' 'thus blossoming for a long time'.

In the word इति when at the beginning of the sentence अ is substituted for इ which follows त...... We infer, from its being restricted to the beginning of a sentence, that the rule does not hold in such a case as पिओ त्ति, प्रिय इति.

॥ उदिक्षुवृश्चिकयोः ॥ १५ ॥

इक्षुवृश्चिकयोरित उत्वं भवति । उच्छू । विञ्छुओ ॥

In the two words इक्षु, the sugarcane, and वृश्चिक, the scorpion, उ is substituted for इ...

॥ ओ च द्विधाकृञः ॥ १६ ॥

कृञ्धातुप्रयोगे द्विधाशब्दस्यौकारो भवति । चकारादुत्वं च ॥ द्विधाकृतम् । दोहाइअं । दुहाइअं ॥ द्विधा क्रियते । दोहाइज्जइ । दुहाइज्जइ ॥

ओ is substitutued in the word द्विधा, when used with the root कृञ्, and उ also, since we find च in the sūtra...

॥ ईत्सिंहजिह्वयोश्च ॥ १७ ॥

एतयोरादेरिकारस्य ईकारो भवति ॥ सीहो । जीहा ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन वीसत्थ वीसम्भ इत्येवमादिषु ईत्वं भवति ॥

In सिंह, a lion, and जिह्वा, the long ई is substituted for इ...... The च mentioned in the sūtra is meant to include other words like वीसत्थ, वीसंभ wherein ई is substituted for इ in विश्वस्त, विश्रब्ध.

इदीतः पानीयादिषु ॥ १८ ॥

पानीय इत्येवमादिष्वादेरीकारस्य इकारो भवति ॥ पाणिअं । अलिअं । वलिअं । तआणिं । करिसो । दुइअं । तइअं । गहिरं ॥ पानीय । अलीक । व्यलीक । तदानीम् । करीष । द्वितीय । तृतीय । गभीर ॥

In पानीय etc. इ is substituted for the first ई...

॥ एन्नीडापीडकीदृगीदृशेषु ॥ १९ ॥

नीडादिषु ईकारस्य एकारो भवति ॥ णेड्डं । आमेलो । केरिसो । एरिसो ॥

In नीड etc. ए is substituted for ई ...

॥ उत ओत्तुण्डरूपेषु ॥ २० ॥

तुण्ड इत्येवंरूपेषु आदेरुकारस्य ओकारो भवति ॥ तोंडं । मोत्ता । पोक्खरो । पोत्थओ । लोद्धओ । कोट्टिमं ॥ तुण्ड । मुक्ता । पुष्कर । पुस्तक । लुब्धक । कुट्टिम ॥ रूपग्रहणं संयोगपरोलक्षणार्थम् ॥

In words like तुण्ड, ओ is substituted for उ...The word रूप in the sūtra is used to indicate that the उ must be followed by a conjunct constonant (as in तुण्ड).

॥ उलूखले ल्वा वा ॥ २१ ॥

उलूखलशब्दे लूशब्देन सह उकारस्य ओकारो भवति वा ॥ ओक्खलं । उलूहलं ।

In उलूखल, a mortar, उ with the syllable लू optionally becomes ओ...

॥ अन्मुकुटादिषु ॥ २२ ॥

मुकुट इत्येवमादिष्वादेरुकारस्य स्थाने अकारो भवति ॥ मउडं । मउलं । गरुअं । गरुई । जहिट्ठिलो । सोअमल्लं । अवरि ॥ मुकुट । मुकुल । गुरु । गर्वी । युधिष्ठिर । सौकुमार्य । उपरि ॥

In मुकुट etc., अ is substituted for the first उ...

॥ इत्पुरुषे रोः ॥ २३ ॥

पुरुषशब्दे यो रेफस्तस्य उकारस्य इकारो भवति ॥ पुरिसो ॥

In the word पुरुष, a man, इ is substituted for उ which follows र...

॥ उदूतो मधूके ॥ २४ ॥

मधूकशब्दे ऊकारस्य उकारो भवति । महुअं ॥

In the word मधूक, Bassia latifolia, उ is substituted for ऊ...

॥ अद्दुकूले वा लस्य द्वित्वम् ॥ २५ ॥

दुकूलशब्दे ऊकारस्य अकारो भवति वा । तत्संयोगेन लकारस्य द्वित्वम् ॥ दुअल्लं दुऊलं ॥

In the word दुकूल, woven silk, अ is optionally substituted for ऊ, and when it is so substituted, the ल is doubled...

॥ एन्नूपुरे ॥ २६ ॥

नूपुरशब्दे ऊकारस्य एकारो भवति ॥ णेउरं ॥

In the word नूपुर, an anklet, ए is substituted for ऊ...

॥ ऋतोऽत् ॥ २७ ॥

आदेर्ऋकारस्य अकारो भवति ॥ तणं । घणा । मअं । कअं । वद्धो । वसहो ॥ तृण । घृणा । मृत । कृत । वृद्ध । वृषभ ॥

अ is substituted for ऋ in the first syllable of a word...

इदृष्यादिषु ॥ २८ ॥

ऋष्यादिषु शब्देषु आदेर्ऋकारस्य इकारो भवति ॥ इसी । विसी । गिट्ठी । दिट्ठी । सिट्ठी । सिंगारो । मिअंको । भिंगो । भिंगारो । हिअअं । विइण्हो । बिंहिअं । किसरो । किच्चा । विंछुओ । सिआलो । किई । किसी । किवा ॥ ऋषि । वृषी । गृष्टि । दृष्टि । सृष्टि । शृंगार । मृगांक । भृंग । भृंगार । हृदय । वितृष्ण । बृंहित । कृशर । कृत्या । वृश्चिक । शृगाल । कृति । कृषि । कृपा ॥

In ऋषि etc., इ is substituted for the initial ऋ...

॥ उदृत्वादिषु ॥ २९ ॥

ऋतु इत्येवमादिषु आदेर्ऋत उकारो भवति। उदू। मुणालो। पुहवी। वुंदावणं। पाउसो। पउत्ती। विउदं। संवुदं। णिव्वुदं। वुत्तंतो। परभुओ। माउओ। जामाउओ॥ ऋतु। मृणाल। पृथिवी। वृंदावन। प्रावृष्। प्रवृत्ति। विवृत। संवृत। निर्वृत। वृत्तान्त। परभृत। मातृक। जामातृक। इत्येवमादयः॥

In ऋतु etc., उ is substituted for the initial ऋ...

अयुक्तस्य रिः ॥ ३० ॥

वर्णान्तरेणायुक्तस्यादेर्ऋकारस्य रिकारो भवति॥ रिणं। रिद्धो। रिच्छो॥

The syllable रि is substituted for the vowel ऋ when initial and not connected with another letter...

क्वचिद्युक्तस्यापि ॥ ३१ ॥

वर्णान्तरेण युक्तस्यापि क्वचिदृकारस्य रिकारो भवति॥ एरिसो। सरिसो। तारिसो॥

The syllable रि is sometimes substituted for an initial ऋ, even when it is connected with another letter.

॥ वृक्षे वेन रुर्वा ॥ ३२ ॥

वृक्षशब्दे वशब्देन सह ऋकारस्य रुकारो भवति वा॥ रुक्खो। वच्छो॥ व्यवस्थितविभाषाज्ञापनात् छत्वपक्षे न भवति खत्वपक्षे तु नित्यमेव भवति॥

In the word वृक्ष, a tree, the syllable रु is optionally substituted for the initial ऋ with its accompanying व......The option being here definitly restricted, the change does not take place at all in the case of the substitution of छ for क्ष, but it holds universally in that of ख (see iii. 31.).

ऌतः क्लृप्त इलिः ॥ ३३ ॥

क्लृप्तशब्दे ऋकारस्य इलीत्ययमादेशो भवति॥ किलित्तं ॥ तदेवमादेशान्तरविधानात् प्राकृते ऋकारऌकारौ न भवतः ॥

In the word क्लृप्त, made,, इलि is substituted for ऌ...From the above substitution being enjoined, we infer that the vowels ऋ and ऌ do not exist in Prakrit.

एत इद्वेदनादेवरयोः ॥ ३४ ॥

वेदनादेवरयोरेकारस्य इकारो भवति ॥ विअणा । दिअरो ॥ वाग्रहणानुवृत्तेः क्वचित् वेअणा । देअरो । इत्यपि ॥

In words वेदना, pain and देवर, a brother-in-law, इ is substituted for ए...Since "optionally" is still implied (from sūtra 32), the forms वेअणा and देअर are also sometimes used.

॥ ऐत एत् ॥ ३५ ॥

आदेरैकारस्य एकारो भवति ॥ सेलो । सेच्चं । एरावणो । केलासो । तेल्लोक्कं ॥ शैल । शैत्य । ऐरावत । कैलास । त्रैलोक्य ॥

For the first ऐ in a word, ए is substituted...

॥ दैत्यादिष्वइ ॥ ३६ ॥

दैत्यादिषु शब्देषु ऐकारस्य अइ इत्ययमादेशो भवति ॥ दइच्चो । चइत्तो । भइरवो । सइरं । वइरं । वइदेसो । वइदेहो । कइअवो । वइसाहो । वइसिओ । वइसंपाअणो ॥ दैत्य । चैत्र । भैरव । स्वैर । वैर । वैदेश । वैदेह । कैतव । वैशाख । वैशिक । वैशम्पायन । इत्यादयः ॥

In the words दैत्य etc., अइ is substituted for the diphthong ऐ...

॥ दैवे वा ॥ ३७ ॥

दैवशब्दे ऐकारस्य अइ इत्ययमादेशो भवति वा ॥ दइवं । देव्वं ॥ अनादेशपक्षे नीडादित्वाद् द्वित्वम् ॥

In the word दैव fate, अइ is optionally substituted for the diphthong ऐ...... In the case of its non-substitution, the व is doubled by the rule iii. 52.

॥ इत्सैन्धवे ॥ ३८ ॥

सैन्धवशब्दे ऐकारस्य इकारो भवति ॥ सिंधवं ॥

In the word सैन्धव, produced in Sind, इ is substituted for ऐ...

॥ ईद्धैर्ये ॥ ३९ ॥

धैर्यशब्दे ऐकारस्य ईकारो भवति ॥ धीरं ॥

In the word धैर्य, firmness, ई is substituted for ऐ...

॥ ओतोऽद्वा प्रकोष्ठे कस्य वः ॥ ४० ॥

प्रकोष्ठशब्दे ओकारस्य अकारो भवति वा। तत्संयोगेन च ककारस्य वत्वम् ॥ पवट्ठो पओट्ठो ॥

In the word प्रकोष्ठ, the fore-arm, अ is optionally substituted for अ, and when it is so substituted, the क becomes व...

॥ औत ओत् ॥ ४१ ॥

औकारस्य आदेरोकारो भवति ॥ कोमुई । जोव्वणं । कोत्थुहो । कोसंबी ॥ कौमुदी । यौवनं । कौस्तुभ । कौशाम्बी ॥

ओ is substituted for the first औ...

॥ पौरादिष्वउ ॥ ४२ ॥

पौर इत्येवमादिषु शब्देषु औकारस्य अउ इत्ययमादेशो भवति ॥ पउरो । कउरओ । पउरिसो । पौर ॥ कौरव । पौरुष । आकृतिगणोऽयम् ॥ कौशले विकल्पः ॥ कोसलो । कउसलो ॥ कौशल ॥

In पौर etc., अउ is substituted for औ......These form a class of words which can only be determined by observing the form used in classical works. In the word कौशल, welfare, the change is optional...

॥ आच्च गौरवे ॥ ४३ ॥

गौरवशब्दे औकारस्य आकारो भवति ॥ चकारादउत्वं च ॥ गारवं । गउरवं ॥

In the word गौरव, greatness, आ is substituted for औ and so also अउ as we find the word च in the sūtra...

॥ उत्सौन्दर्यादिषु ॥ ४४ ॥

सौन्दर्य इत्येवमादिषु औकारस्य उकारो भवति ॥ सुंदेरं । मुंजाअणो । सुंडो । कुक्खेअओ । दुव्वारिओ ॥ सौन्दर्य । मौञ्जायन । शौण्ड । कौक्षेयक । दौवारिक ॥

In सौन्दर्य etc., उ is substituted for औ.........

॥ इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे अज्विधिर्नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

॥ अथ द्वितीयः परिच्छेदः ॥

॥ अयुक्तस्यानादौ ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तदयुक्तस्य व्यंजनस्यानादौ वर्तमानस्य कार्यं भवतीत्येवं वेदितव्यम् । वक्ष्यति कादीनां लोपः ॥ मउडं ॥ अयुक्तस्येति किम् । अग्घो । अक्को ॥ अनादाविति किम् । कमलं ॥ अयुक्तस्येति आ परिच्छेदसमाप्तेः ॥ अनादाविति च आ जकारविधानात् ॥

This being an अधिकारसूत्र, will be implied in the succeeding sūtras. The rules which we shall enjoin from this point, are to be understood as applying in the case of a single non-initial consonant. The elision of क etc., (by sūtra 2) will serve for an instance, as मउडं for Sanskrit मुकुट. Why do we say a single consonant ? Compare अग्घो and अक्को for Sk. अर्घ and अर्क (where we find a conjunct consonant and therefore no elision). Why non-initial ?

Compare कमलं where initial क is not elided. 'Single' is implied to the end of the section; 'non-initial' until ज is enjoined in sūtra 31.

कगचजतदपयवां प्रायो लोपः ॥ २ ॥

कादीनां नवानां वर्णानामयुक्तानामनादौ वर्तमानानां प्रायो बाहुल्येन लोपो भवति ॥ कस्य तावत् । मउलो । णउलं ॥ गस्य । साअरो ॥ णअरं ॥ चस्य । वअणं । सूई ॥ जस्य । गओ । रअदं ॥ तस्य । कअं । विआणं ॥ दस्य । गआ । मओ ॥ पस्य । कई । विउलं । सुउरिसो ॥ सुपुरुष इति यद्यपि उत्तरपदस्य पुरुषशब्दस्यादिस्तथापि लोपो भवतीत्यनेन ज्ञापयति वृत्तिकारः यथा उत्तरपदादिरनादिरेवेति ॥ यस्य । वाउणा । णअणं ॥ वस्य । जीअं । दिअहो ॥ मुकुल । नकुल । सागर । नगर । वचन । सूची । गज । रजत । कृत । वितान । गदा । मद । कपि । विपुल । सुपुरुष । वायुना । नयन । जीव । दिवस ॥

These nine consonants क, ग, च, ज, त, द, प, य and व when single and non-initial, are generally elided.........In the word सुपुरुष, although the प is the initial of the word पुरुष, the last member of the compound, it is still elided. The author of the commentary thereby wants to show that 'the initial letter of the second or last member of a compound is considered as non-initial.........

प्रायोग्रहणाद्यत्र श्रुतिसुखमस्ति तत्र न भवत्येव ॥ सुकुसुमं । पिअगमणं । सचावं । अवजलं । अतुलं । आदरो । अपारो । अजसो । सबहुमाणं ॥ सुकुसुम । प्रियगमन । सचाप । अपजल । अतुल । आदर । अपार । अयशस् । सबहुमान ॥

अयुक्तस्येत्येव ॥ सक्को । मग्गो ॥ शक्र । मार्ग ॥

अनादावित्येव ॥ कालो । गंधो ॥ काल । गंध ॥

From the use of प्रायः in the sūtra we conclude that there is no elision when euphony is satisfied as in सुकुसुम

etc.,......The elision takes place only if the letters are not conjunct consonats; compare सक्को and मग्गो where there is no elision. It also takes place if these letters are non-initial; compare काल and गन्ध where क and ग are not elided.

॥ यमुनायां मस्य ॥ ३ ॥

यमुनाशब्दे मकारस्य लोपो भवति ॥ जउणा ॥

In the word यमुना, म् is elided.........

॥ स्फटिकनिकषचिकुरेषु कस्य हः ॥ ४ ॥

अनादाविति वर्तते । एषु कस्य हकारो भवति । लोपापवादः ॥ फलिहो । णिहसो । चिहुरो ॥

'Non-initial' continues to be implied. In the three words स्फटिक etc., ह is substituted for क...

॥ शीकरे भः ॥ ५ ॥

शीकरशब्दे ककारस्य भकारो भवति ॥ सीभरो ॥

In the word शीकर, spray, क is changed to भ...

॥ चन्द्रिकायां मः ॥ ६ ॥

चन्द्रिकाशब्दे ककारस्य मकारो भवति ॥ चंदिमा ॥

In the word चन्द्रिका, क is changed to म... ...

॥ ऋत्वादिषु तो दः ॥ ७ ॥

ऋतु इत्येवमादिषु तकारस्य दकारो भवति ॥ उदू । रअदं । आअदो । णिव्वुदी । आउदी । संवुदी । सुइदी । आइदी । हदो । संजदो । विउदं । संजादो । संपदि । पडिवदी ॥ ऋतु । रजत । आगत । निर्वृति । आवृति । संवृति । सुकृति । आकृति । हत । संयत । विवृत संयात । संप्रति । प्रतिपत्ति ॥

In words ऋतु etc., द is substituted for त.........

॥ प्रतिसरवेतसपताकासु डः ॥ ८ ॥

एषु शब्देषु तकारस्य डकारो भवति । लोपापवादः ॥ पडिसरो। वेडिसो । पडाआ ॥

In words प्रतिसर etc., त is changed to ड. This is thus an exception to sūtra 2 above which enjoins elision......

॥ वसतिभरतयोर्हः ॥ ९ ॥

वसतिभरतशब्दयोस्तकारस्य हकारो भवति ॥ वसही । भरहो॥

In words वसति and भरत, त is changed to ह......

॥ गर्भिते णः ॥ १० ॥

गर्भितशब्दे तकारस्य णकारो भवति ॥ गब्भिणं ॥

In the word गर्भित, त is changed to ण......

॥ ऐरावते च ॥ ११ ॥

ऐरावतशब्दे तकारस्य णकारो भवति । एरावणो ॥

In the word ऐरावत, त is changed to ण......

॥ प्रदीप्तकदम्बदोहदेषु दो लः ॥ १२ ॥

एषु शब्देषु दकारस्य लकारो भवति ॥ पलित्तं । कलंबो । दोहलो ॥

In words प्रदीप्त etc., ल is substituted for द......

॥ गद्गदे रः ॥ १३ ॥

गद्गदशब्दे दकारस्य रेफादेशो भवति ॥ गग्गरो ॥

In the word गद्गद, र is substituted for द......

॥ संख्यायां च ॥ १४ ॥

संख्यावाचिनि शब्दे यो दकारस्तस्य रेफादेशो भवति ॥ एआरह। वारह । तेरह ॥ एकादश । द्वादश । त्रयोदश ॥ अयुक्तस्येत्येव । चउद्दह॥

In words expressive of number, र is substituted for द......This change takes place only if the द is a non-conjunct; so that the rule will not apply to चउद्दह for चतुर्दश where द is not a single consonant.

पो वः ॥ १५ ॥

पकारस्यायुक्तस्यानादिवर्तिनो वकारादेशो भवति ॥ सावो । सवहो । उलवो । उवसग्गो ॥ शाप । शपथ । उलप । उपसर्ग ॥ प्रायोग्रहणाद्यत्र लोपो न भवति तत्रायं विधिः ॥

व is substituted for a single non-initial प...... From the use of प्रायः (implied from sūtra 2) we infer that this rule applies wherever there is no elision.

॥ आपीडे मः ॥ १६ ॥

आपीडशब्दे पकारस्य मकारो भवति ॥ आमेलो ॥

In the word आपीड, a chaplet, म is substituted for प......

॥ उत्तरीयानीययोर्ज्जो वा ॥ १७ ॥

उत्तरीयशब्दे अनीयप्रत्ययान्ते च यस्य ज्जो भवति वा ॥ उत्तरीअं । उत्तरिज्जं । रमणीअं । रमणिज्जं । भरणीअं । भरणिज्जं ॥

In the word उत्तरिय and in words ending with the affix अनीय, ज्ज is substituted for य......

॥ छायायां हः ॥ १८ ॥

छायाशब्दे यकारस्य हकारो भवति ॥ छाहा ॥

In the word छाया, a shadow, ह is substituted for य......

॥ कबन्धे बो मः ॥ १९ ॥

कबन्धशब्दे बकारस्य मकारो भवति ॥ कमंधो ॥

In the word कबन्ध, a headless trunk, म is substituted for ब......

॥ टो डः ॥ २० ॥

टस्यानादिवर्तिनो डकारो भवति ॥ णडो । विडवो ॥

ड is substituted for non-initial ट......

॥ सटाशकटकैटभेषु ढः ॥ २१ ॥

एतेषु टकारस्य ढकारो भवति ॥ सढा । सअढो । केढवो ॥

In the words सटा, clotted hair, etc., ढ is substituted for ट......

॥ स्फटिके लः ॥ २२ ॥

स्फटिकशब्दे टकारस्य लकारो भवति ॥ फलिहो ॥

In the word स्फटिक crystal, ल is substituted for ट......

॥ डस्य च ॥ २३ ॥

डकारस्यायुक्तस्यानादिभूतस्य लकारो भवति ॥ दालिमं । तलाअं । वलही ॥ प्राय इत्येव ॥ दाडिमं । वडिसं । णिविडो ॥

ल is substituted for a single non-initial ड...Since प्रायः is implied from sūtra 2, we infer that such forms as दाडिमं etc., are also admissible.

॥ ठो ढः ॥ २४ ॥

ठकारस्यायुक्तस्यानादिभूतस्य ढकारो भवति ॥ मढं । जढरं । कढोरं ॥

ढ is substituted for a single non-initial ठ......

॥ अंकोठे ल्लः ॥ २५ ॥

अंकोठशब्दे ठकारस्य ल्लकारो भवति ॥ अंकोल्लो ॥

In the word अंकोठ, a plant, ल्ल is substituted for ठ...

॥ फो भः ॥ २६ ॥

फकारस्यायुक्तस्यानादिभूतस्य भकारो भवति ॥ सिभा । सेभालिआ । सभरी । सभलं ॥

भ is substituted for a single non-initial फ......

॥ खघथधभां हः ॥ २७ ॥

खादीनां पञ्चानामयुक्तानामनादिवर्तिनां हकारो भवति ॥ खस्य तावत् ॥ मुहं । मेहला ॥ घस्य ॥ मेहो । जहणो ॥ थस्य ॥ गाहा । सवहो ॥ धस्य ॥ राहा । बहिरो ॥ भस्य ॥ सहा । रासहो ॥ प्राय इत्येव ॥ पखलो । पलंघणो । अधीरो । अधणो । उवलद्धभावो ॥ मुख । मेखला । मेघ । जघन । गाथा । शपथ । राधा । बधिर । सभा । रासभ । प्रखल । प्रलंघन । अधीर । अधन । उपलब्धभाव ॥

ह is substituted for the five consonants ख, घ, थ, ध and भ, when single and non-initial......

प्रायः being still implied, we also find such forms as पखलो etc.

॥ प्रथमशिथिलनिषधेषु ढः ॥ २८ ॥

एतेषु थधयोर्ढकारो भवति ॥ पढमो । सिढिलो । णिसढो ॥

In the words प्रथम etc., ढ is substituted for थ and ध......

॥ कैटभे वः ॥ २९ ॥

कैटभशब्दे भकारस्य वकारो भवति ॥ केढवो ॥

In the word कैटभ, व is substituted for भ......

॥ हरिद्रादीनां रो लः ॥ ३० ॥

हरिद्रा इत्येवमादीनां रेफस्य लकारो भवति ॥ हलद्दा । चलणो । मुहलो । जाहिट्ठिलो । सोमालो । कलुणं । अंगुली । इंगालो । चिलादो । फलिहा । फलिहो ॥ हरिद्रा । चरण । मुखर । युधिष्ठिर । सुकुमार । करुण । अंगुरी । अंगार । किरात । परिखा । परिघ । इत्येवमादयः ॥

In हरिद्रा etc., ल is substituted for र......

॥ आदेर्यो जः ॥ ३१ ॥

अनादेरिति निवृत्तम् ॥ आदिभूतस्य यकारस्य जकारो भवति ॥ जट्ठी । जसो । जक्खो ॥ यष्टि । यशस् । यक्ष ॥

The अधिकार of अनादेः, non-initial, which was implied from sūtra I ends here. ज is substituted for an initial य...

॥ यष्ट्यां लः ॥ ३२ ॥

यष्टिशब्दे यकारस्य लकारो भवति ॥ लट्ठी ॥

In the word यष्टि, a stick, ल is substituted for य......

॥ किराते चः ॥ ३३ ॥

किरातशब्दे आदेर्वर्णस्य चकारो भवति ॥ चिलादो ॥

In किरात, a barbarian, च is substituted for the initial क......

॥ कुब्जे खः ॥ ३४ ॥

कुब्जशब्दे आदेर्वर्णस्य खकारो भवति ॥ खुज्जो ॥

In कुब्ज, a hump-backed, ख is substituted for the initial letter......

॥ दोलादण्डदशनेषु डः ॥३५ ॥

एषु आदेर्वर्णस्य डकारो भवति ॥ डोला । डंडो । डसणो ॥

In the words दोला etc., ड is substituted for the initial letter......

॥ परुषपरिघपरिखासु फः ॥ ३६ ॥

एतेष्वादेर्वर्णस्य फकारो भवति ॥ फरुसो । फलिहो । फलिहा ॥

In the words परुष etc., फ is substituted for the initial letter...

॥ पनसेऽपि ॥ ३७ ॥

पनसशब्देऽपि पकारस्य फकारो भवति ॥ फणसो ॥

In the word पनस, the bread-fruit tree, फ is substituted for प......

॥ बिसिन्यां भः ॥ ३८ ॥

बिसिनीशब्दे आदेर्वर्णस्य भकारो भवति ॥ भिसिणी ॥ स्त्री-लिंगनिर्देशादिह न भवति ॥ बिसं ॥

In the word बिसिनी, भ is substituted for the initial letter ......From the express mention of the feminine बिसिनी, we infer that the rule does not hold good in the neuter बिसं...

॥ मन्मथे वः ॥ ३९ ॥

मन्मथशब्दे आदेर्वर्णस्य वकारो भवति ॥ वम्महो ॥

In the word मन्मथ, व is substituted for the initial letter......

॥ लाहले णः ॥ ४० ॥

लाहलशब्दे आदेर्वर्णस्य णकारो भवति ॥ णाहलो ॥

In the word लाहल,§ ण is substituted for the initial letter......

॥ षट्शावकसप्तपर्णानां छः ॥ ४१ ॥

एतेषामादेर्वर्णस्य छकारो भवति ॥ छट्ठी । छम्मुहो । छावओ । छत्तवण्णो ॥ षष्ठी । षण्मुख । शावक । सप्तपर्ण ॥

In the words षट् etc., छ is substituted for the initial letter......

॥ नो णः सर्वत्र ॥ ४२ ॥

आदेरिति निवृत्तम् । सर्वत्र नकारस्य णकारो भवति ॥ णई । कणअं । वअणं । माणुसो ॥

आदेः, initial, is no longer implied. ण is substituted for न everywhere......

§The meaning of the word लाहल is uncertain.

॥ शषोः सः ॥ ४३ ॥

सर्वत्र शकारषकारयोः सकारो भवति ॥ शस्य ॥ सद्दो । णिसा । अंकुसो ॥ षस्य ॥ संढो । वसहो । कसाअं ॥

स is everywhere substituted for श and ष......

॥ दशादिषु हः ॥ ४४ ॥

दश इत्येवमादिषु शकारस्य हकारो भवति ॥ दह । एआरह । बारह । तेरह ॥

In the words दश etc., ह is substituted for श...

॥ संज्ञायां वा ॥ ४५ ॥

संज्ञायां गम्यमानायां दशशब्दे शस्य हत्वं वा भवति ॥ दहमुहो दसमुहो । दहबलो दसबलो । दहरहो दसरहो ॥

When the word containing दश is a name, the substitution of ह for श is optional......

॥ दिवसे सस्य ॥ ४६ ॥

दिवसशब्दे सकारस्य हकारो भवति ॥ दिअहो ॥

In the word दिवस, ह is substituted for स......

॥ स्नुषायां ण्हः ॥ ४७ ॥

स्नुषाशब्दे षकारस्य ण्हकारो भवति ॥ सोण्हा ॥

In the word स्नुषा, ण्ह is substituted for ष......

॥ इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे अयुक्तवर्णविधिर्नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

॥ अथ तृतीयः परिच्छेदः ॥

॥ उपरि लोपः कगडतदपषसाम् ॥ १ ॥

कादीनामष्टानां युक्तस्योपरिष्ठितानां लोपो भवति ॥ कस्य तावत् ॥ भत्तं । सित्थओ ॥ गस्य । मुद्धो । सिणिद्धो ॥ डस्य । खग्गो । सज्जो ॥

तस्य । उप्पलं । उप्पाओ ॥ दस्य । मुग्गो । मुग्गरो ॥ पस्य । सुत्तो । पज्जत्तो ॥ षस्य । गोट्ठी । णिट्ठुरो ॥ सस्य । खलिअं । णेहो ॥ भक्त । सिक्थक । मुग्ध । स्निग्ध । खड्ग । षड्ज । उत्पल । उत्पात । मुद्ग । मुद्गर । सुप्त । पर्याप्त । गोष्ठी । निष्ठुर । स्खलित । स्नेह ॥

The eight consonants क, ग, ड, त, द, प, ष and स, are elided when standing first in a conjunct; (and the remaining letter, if it is not at the beginning of the word is doubled by sūtras 50 and 51 below)......

॥ अधो मनयाम् ॥ २ ॥

मकारनकारयकाराणां युक्तस्याधःस्थितानां लोपो भवति॥ मस्य। तिग्गं । रस्सी । जुग्गं । वग्गी ॥ नस्य ॥ णग्गो ॥ यस्य ॥ सोम्मो । जोग्गो ॥

The consonants म, न and य are elided, when standing last in a conjunct, (and the remaining letter is doubled as before by sūtras 50 and 51)......

॥ सर्वत्र लवराम् ॥ ३ ॥

लकारवकाररेफाणां युक्तस्योपर्यधःस्थितानां लोपो भवति ॥ लस्य ॥ उक्का । वक्कलं । विक्कवो ॥ वस्य ॥ लोद्धओ । पिक्कं ॥ रस्य ॥ अक्को । सक्को ॥ उल्का । वल्कल । विक्लव । लुब्धक । पक्क । अर्क । शक्र॥

The letters ल, व (or ब which is considered the same as व) and र, are always elided, whether they stand first or last in a conjunct (and the remaining letter is doubled as before)......

॥ द्रे रो वा ॥ ४ ॥

द्रशब्दे रेफस्य वा लोपो भवति॥ दोहो । द्रोहो ॥ चंदो। चंद्रो॥ रुद्दो । रुद्रो ॥

In the conjunct द्र, the elision of र is optional......

॥ सर्वज्ञतुल्येषु ञः ॥ ५ ॥

सर्वज्ञतुल्येषु ञकारस्य लोपो भवति ॥ सव्वज्जो । इंगिअज्जो ॥ जानातेर्यान्येवंरूपाणि तत्र ञलोपः ॥

In words like सर्वज्ञ, the ञ is elided... This elision takes place in all the words which are similarly derived from the root ज्ञा to know......

॥ श्मश्रुश्मशानयोरादेः ॥ ६ ॥

श्मश्रुश्मशानयोरादेर्वर्णस्य लोपो भवति ॥ मस्सू । मसाणं ॥

The first letter of श्मश्रु and श्मशान is elided......

॥ मध्याह्ने ह्स्य ॥ ७ ॥

मध्याह्नशब्दे हकारस्य लोपो भवति ॥ मज्झण्णो ॥

In the word मध्याह्न, ह is elided......

॥ ह्नह्लह्मेषु नलमां स्थितिरूर्ध्वम् ॥ ८ ॥

ह्न ह्ल ह्म इत्येतेष्वधःस्थितानां नकारलकारमकाराणां स्थितिरूर्ध्वमुपरिष्टाद्भवति ॥ ह्नस्य । पुव्वण्हो । अवरण्हो ॥ ह्लस्य । कल्हारं । अल्हादो ॥ ह्मस्य । वम्हणो ॥

In the conjunct ह्न, ह्ल, ह्म, the letters न, ल and म are respectively written before ह......

॥ युक्तस्य ॥ ९ ॥

अधिकारोऽयम् । आ परिच्छेदसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो युक्तस्येत्येवं वेदितव्यम् ॥ वक्ष्यति । अस्थिनि अट्ठी । युक्तग्रहणं हलोन्त्यस्य मा भूत् ॥

This is an अधिकारसूत्र, and is implied in the succeeding sūtras to the end of the section. Our rules are henceforth to be understood as supplying a substitute for a conjunct. अट्ठि for अस्थि (by sūtra 11) will serve as an instance. The use of the word युक्त, conjunct, shows that these substitu-

tions are not intended to apply to final letters, since the second member of a final conjunct is dropped by the rule of पाणिनि, viii 2. 23.

॥ ष्टस्य ठः ॥ १० ॥

ष्ट इत्येतस्य युक्तस्य ठकारो भवति ॥ लट्ठी । दिट्ठी ॥

ठ is substituted for the conjunct ष्ट......

॥ अस्थनि ॥ ११ ॥

अस्थिशब्दे युक्तस्य ठकारो भवति ॥ अट्ठी ॥

In the word अस्थि, ठ is substituted for the conjunct...

॥ स्तस्य थः ॥ १२ ॥

स्तशब्दस्य थकारो भवति । उपरिलोपापवादः ॥ हत्थो । समत्थो ॥ थुई । थवओ । कोत्थुहो ॥ हस्त । समस्त । स्तुति । स्तबक । कौस्तुभ ।

थ is substituted for स्त. This sūtra revokes sūtra 1 above, which would enjoin the elision of स as being the first member of the conjunct स्त......

॥ न स्तम्बे ॥ १३ ॥

स्तम्बशब्दे स्तकारस्य थकारो न भवति ॥ तंबो ॥

In the word स्तम्ब, थ is not substituted for स्त......

॥ स्तम्भे खः ॥ १४ ॥

स्तम्भशब्दे स्तकारस्य खकारो भवति ॥ खंभो ॥

In the word स्तम्भ, ख is substituted for स्त......

॥ स्थाणावहरे ॥ १५ ॥

स्थाणुशब्दे युक्तस्य खकारो भवति । अहरे हराभिधेये न भवति ॥ खाणू ॥ अहर इति किम् ॥ थाणू । हरो ॥

In the word स्थाणु, post or firm, ख is substituted for the conjunct except when it signifies god शिव...Why do we make this exception ? When it signifies शिव, it becomes थाणु by sūtra 1......

॥ स्फोटके ॥ १६ ॥

स्फोटकशब्दे युक्तस्य खकारो भवति ॥ खोडओ ॥

In the word स्फोटक, ख is substituted for the conjunct...

॥ र्यशय्याभिमन्युषु जः ॥ १७ ॥

र्य इत्यस्य शय्याभिमन्युशब्दयोश्च युक्तस्य जकारो भवति ॥ कज्जं । सेज्जा । अहिमज्जू ॥

ज is substituted for the conjunct र्य, and also for the conjunct in the two words शय्या and अभिमन्यु......

॥ तूर्यधैर्यसौन्दर्याश्चर्यपर्यन्तेषु रः ॥ १८ ॥

एतेषु शब्देषु र्यस्य रेफो भवति ॥ तूरं । धीरं । सुंदेरं । अच्छेरं । पेरंतं ॥

In the words तूर्य etc., र is substituted for the conjunct र्य......

॥ सूर्ये वा ॥ १९ ॥

सूर्यशब्दे र्यकारस्य रेफादेशो भवति वा ॥ सूरो । सुज्जो ॥

In the word सूर्य, र is optionally substituted for र्य...

॥ चौर्यसमेषु रिअं ॥ २० ॥

चौर्यसमेषु शब्देषु र्यस्य रिअं इत्यादेशो भवति ॥ चोरिअं । सोरिअं । वीरिअं ॥ चौर्य । शौर्य । वीर्य ॥ समग्रहणादाकृतिगणोऽयम् ॥

In words like चौर्य, रिअ is substituted for र्य ...By the use of the word सम in the sūtra we understand that this is a class which can only be determined by usage......

॥ पर्यस्तपर्याणसौकुमार्येषु लः ॥ २१ ॥

एषु शब्देषु र्यस्य लकारो भवति ॥ पल्लत्थं । पल्लाणं । सोअमल्लं ।

In the words पर्यस्त etc., ल is substituted for र्य ......

॥ र्तस्य टः ॥ २२ ॥

र्त इत्येतस्य टकारो भवति ॥ केवट्टओ । णट्टओ । णट्टई ॥

ट is substituted for र्त......

॥ पत्तने ॥ २३ ॥

पत्तनशब्दे युक्तस्य टकारो भवति ॥ पट्टणं ॥

In the word पत्तन, a town, ट is substituted for the conjunct......

॥ न धूर्तादिषु ॥ २४ ॥

धूर्त इत्येवमादिषु र्त इत्येतस्य टकारो न भवति ॥ धुत्तो । कित्ती । वत्तमाणं । वत्ता । आवत्तो । संवत्तओ । णिवत्तओ । वत्तिआ । अत्तो । कत्तरी । मुत्ती ॥ धूर्त । कीर्ति । वर्तमान । वार्ता । आवर्त । संवर्तक । निवर्तक । वर्तिका । आर्त । कर्तरी । मूर्ति ॥

ट is not substituted for र्त in the class धूर्त etc.......

॥ गर्ते डः ॥ २५ ॥

गर्तशब्दे र्तस्य डकारो भवति ॥ गड्डो ॥

In the word गर्त, ड is substituted for र्त......

॥ गर्दभसंमर्दवितर्दिविच्छर्दिषु र्दस्य ॥ २६ ॥

एतेषु र्दस्य डो भवति ॥ गड्डहो । संमड्डो । विअड्डी । विछड्डी ॥

In the words गर्दभ etc., ड is substituted for र्द......

॥ त्यथ्यद्यां चछजाः ॥ २७ ॥

त्य थ्य द्य इत्येतेषां च छ ज इत्येते यथासंख्यं भवन्ति ॥ त्यस्य ॥ णिच्चं । पच्चच्छं ॥ थ्यस्य ॥ रच्छा । मिच्छा । पच्छं ॥ द्यस्य ॥ विज्जा । वेज्ज ॥ नित्य । प्रत्यक्ष । रथ्या । मिथ्या । पथ्य । विद्या । वैद्य ॥

च, छ, ज़, are respectively substituted for the conjunct, त्य, थ्य, द्य......

॥ ध्यह्योर्झः ॥ २८ ॥

ध्य ह्य इत्येतयोर्झकारो भवति ॥ ध्यस्य ॥ मज्झं । अज्झाओ । ह्यस्य ॥ वज्झओ । गुज्झओ ॥ मध्य । अध्याय । वाह्यक । गुह्यक ॥

झ is substituted for the conjuncts ध्य and ह्य......

॥ ष्कस्कक्षां खः ॥ २९ ॥

ष्कस्कक्षां खकारो भवति ॥ ष्कस्य । मुक्खं । पोक्खरो ॥ स्कस्य । खंदो । खंधो ॥ क्षस्य ॥ खदो । जक्खो ॥

ख is substituted for the conjuncts ष्क, स्क, and क्ष......

॥ अक्ष्यादिषु छः ॥ ३० ॥

अक्षि इत्येवमादिषु क्षकारस्य छकारो भवति ॥ अच्छी । लच्छी । छुण्णो । छीरं । छुद्धो । उक्छित्तो । सरिच्छं । उच्छू । उच्छा । छारं । रिच्छो । मच्छिआ । छुअं । छुरं । छेत्तं । वच्छो । दच्छो । कुच्छी ॥

अक्षि । लक्ष्मी । क्षुण्ण । क्षीर । क्षुब्ध । उत्क्षिप्त । सदृक्ष । इक्षु । उक्षन् । क्षार । ऋक्ष । मक्षिका । क्षुत । क्षुर । क्षेत्र । वक्षस् । दक्ष । कुक्षि । इत्येवमादयः ॥

In words अक्षि etc., छ is substituted for क्ष......

॥ क्षमावृक्षक्षणेषु वा ॥ ३१ ॥

एतेषु क्षकारस्य छकारो भवति वा । छमा । खमा ॥ वच्छो । रुक्खो ॥ छणं । खणं ॥ वृक्षशब्दे ऋकारस्याकारे कृते क्षणशब्दे चोत्सवाभिधायिनि छत्वमिष्यते ॥

In the words क्षमा, वृक्ष and क्षण, छ is optionally substituted for क्ष............It should be noted that छ is used in वृक्ष when अ is substituted for ऋ, and in क्षण when it signifies feast, उत्सव......

॥ ष्मपक्ष्मविस्मयेषु म्हः ॥ ३२ ॥

ष्म इत्येतस्य पक्ष्मविस्मयशब्दयोश्च युक्तस्य म्हकारो भवति ॥ ष्मस्य ॥ गिम्हो । उम्हा । पम्हो । विम्हओ ॥ ग्रीष्म । उष्मन् । पक्ष्मन् । विस्मय ॥

म्ह is substituted for ष्म and also for the conjunct in पक्ष्म and विस्मय......

॥ ह्नस्नष्णक्ष्णश्नां ण्हः ॥ ३३ ॥

ह्नादीनां ण्ह इत्ययमादेशो भवति ॥ ह्नस्य । वण्ही । जण्हू ॥ स्नस्य ॥ ण्हाणं । पण्हुदं ॥ ष्णस्य ॥ विण्हू । कण्हो ॥ क्ष्णस्य ॥ सण्हं । तिण्हं ॥ श्नस्य ॥ पण्हो । सिण्हो ॥ वह्नि । जह्नु । स्नान । प्रस्नुत । विष्णु । कृष्ण । श्लक्ष्ण । तीक्ष्ण । प्रश्न । शिश्न ॥

ण्ह is substituted for ह्न, स्न, ष्ण, क्ष्ण and श्न......

॥ चिह्ने न्धः ॥ ३४ ॥

चिह्नशब्दे युक्तस्य न्ध इत्ययमादेशो भवति ॥ चिंधं ॥

In the word चिह्न, न्ध is substituted for the conjunct.

॥ ष्पस्य फः ॥ ३५ ॥

ष्प इत्येतस्य फ इत्ययमादेशो भवति ॥ पुप्फं । सप्फं । णिप्फाओ ॥ पुष्प । शष्प । निष्पाव ॥

फ is substituted for ष्प......

॥ स्पस्य सर्वत्र स्थितस्य ॥ ३६ ॥

स्प इत्येतस्य सर्वत्र स्थितस्य फ इत्ययमादेशो भवति ॥ फंसो । फंदणं ॥ स्पर्श । स्पन्दन ॥

फ is substituted for स्प wherever it is found (*i. e.*, in the beginning or end of a word)...

॥ सि च ॥ ३७ ॥

स्पस्य क्वचित् सि इत्ययमादेशो भवति ॥ पाडिसिद्धी ॥ प्रतिस्पर्द्धिन् ॥

सि is also sometimes substituted for स्प......

॥ वाष्पेऽश्रुणि हः ॥ ३८ ॥

बाष्पशब्दे ष्प इत्येतस्य हकारो भवति अश्रुणि वाच्ये ॥ वाहो ॥ अश्रुणि किं ॥ वप्फो ॥ बाष्प उष्मन् ॥

ह is substituted for ष्प in the word बाष्प when it signifies 'a tear '...... Why do we specify this signification ? When it signifies 'hot vapour' we must use वप्फो (by sūtra 35 above).

॥ कार्षापणे ॥ ३९ ॥

कार्षापणशब्दे युक्तस्य हकारो भवति ॥ काहावणो ॥

ह is substituted for the conjunct in the word कार्षापण...

॥ श्चत्सप्सां छः ॥ ४० ॥

एतेषां छकारो भवति ॥ श्चस्य । पच्छिमं । अच्छेरं ॥ त्सस्य । वच्छो । वच्छरो ॥ प्सस्य । लिच्छा । जुगुच्छा ॥ पश्चिम । आश्चर्य । वत्स । वत्सर । लिप्सा । जुगुप्सा ॥

छ is substituted for the conjuncts श्च, त्स and प्स...

॥ वृश्चिके ञ्छः ॥ ४१ ॥

वृश्चिकशब्दे श्चकारस्य ञ्छ इत्ययमादेशो भवति ॥ विञ्छुओ ।

In the word वृश्चिक, ञ्छ is substituted for श्च......

॥ नोत्सुकोत्सवयोः ॥ ४२ ॥

उत्सुक उत्सव इत्येतयोः त्स इत्येतस्य छकारो न भवति ॥ श्चत्सप्सां छ इति प्राप्ते प्रतिषिध्यते ॥ उस्सुओ । उस्सवो ॥

In the words उत्सुक and उत्सव the substitution of छ for त्स (enjoined by sūtra 40) is prohibited... We have therefore उस्सुओ and उस्सवो (by iii. 1, 50).

॥ न्मो मः ॥ ४३ ॥

न्म इत्येतस्य म इत्ययमादेशो भवति। अधोलोपे प्राप्ते। जम्मो। वम्महो ॥ जन्म । मन्मथ ॥

म is substituted for न्म, although म is properly elided when it is the second member of a conjunct......

॥ म्नज्ञपञ्चाशत्पञ्चदशेषु णः ॥ ४४ ॥

म्न ज्ञ इत्येतयोः पञ्चाशत् पञ्चदश शब्दयोश्च युक्तस्य णकारो भवति ॥ म्नस्य ॥ पज्जुण्णो ॥ ज्ञस्य ॥ जण्णो । विण्णाणं ॥ पण्णासा । पण्णरहो ॥ प्रद्युम्न । यज्ञ । विज्ञान । पञ्चाशत् । पञ्चदश ॥

ण is substituted for म्न, ज्ञ, and for the conjuncts in the words पञ्चाशत् and पञ्चदश......

॥ तालवृन्ते ण्टः ॥ ४५ ॥

तालवृन्ते युक्तस्य ण्ट इत्ययमादेशो भवति ॥ तालवेण्टअं ॥

In the word तालवृन्त, ण्ट is substituted for the conjunct...

॥ भिन्दिपाले ण्डः ॥ ४६ ॥

भिन्दिपालशब्दे युक्तस्य ण्ड इत्ययमादेशो भवति ॥ भिण्डिवालो ॥

In the word भिन्दिपाल, a dart, ण्ड is substituted for the conjunct......

॥ विह्वले भहौ वा ॥ ४७ ॥

विह्वलशब्दे युक्तस्य भकारहकारौ भवतो वा ॥ वेब्भलो। विहलो ॥

In the word विह्वल, भ and ह are optionally substituted for the conjunct......

॥ आत्मनि पः ॥ ४८ ॥

आत्मशब्दे युक्तस्य पकारो भवति ॥ अप्पा ॥

In the word आत्मन्, प is substituted for the conjunct...

॥ क्मस्य ॥ ४९ ॥

क्म इत्येतस्य पकारो भवति ॥ रुप्पं । रुप्पिणी ॥ योगविभागो नित्यार्थः ॥

प is substituted for the conjunct क्म ..The commentator remarks that this and the preceding sūtra (which might otherwise have been combined into one sūtra) are separated, because the latter of the two (*i. e.*, sūtra 49) is absolute, while the former (sūtra 48) is only partially applicable, as आत्मन् admits of another form (see v. 45) besides अप्पा.

॥ शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ ॥ ५० ॥

युक्तस्य यौ शेषादेशभूतौ तयोरनादौ वर्तमानयोर्द्वित्वं भवति ॥

शेषस्य तावत् ॥ भुत्तं । मग्गो ॥ आदेशस्य ॥ लट्ठी । दिट्ठी । हत्थो ॥ अनादाविति किम् ॥ खलिअं । खंभो । थवओ ॥ भुक्त । मार्ग । यष्टि । दृष्टि । हस्त । स्खलित । स्तम्भ । स्तवक ॥

Wherever after performing an elision (शेष) or substitution (आदेश) enjoined by a rule, a single consonant comes to represent a conjunct, this letter is always doubled, except at the beginning of a word.........Why do we except those which are at the beginning of a word ? Compare the cases of खलिअ for स्खलित etc.

॥ वर्गेषु युजः पूर्वः ॥ ५१ ॥

युक्तस्य यौ शेषादेशावनादिभूतौ तयोर्द्वित्वेऽपि विहिते अध ऊर्ध्वेन यो वर्गेषु वर्णो द्वितीयश्चतुर्थो वा विहितस्तस्य पूर्वः प्रथमस्तृतीयो वा भवति ॥ वर्गेषु युग्मस्य द्वितीयस्य प्रथमश्चतुर्थस्य तृतीयो द्वित्वेन विधीयते । अयुग्मयोः प्रथमतृतीयपञ्चमरूपयोः शेषादेशयोस्तु तावेव भवतः ॥

शेषस्य ॥ वक्खाणं । अग्घो । मुच्छा । णिज्झरो । लुद्धो । णिब्भरो ॥ आदेशस्य ॥ दिट्ठी । लट्ठी । वच्छो । विप्फरिसो । णित्थारो । जक्खो । लच्छी । अट्ठी । पुप्फं ॥

व्याख्यान । अर्घ । मूर्छा । निर्झर । लुब्ध । निर्भर । दृष्टि । यष्टि । वक्षस् । विस्पर्श । निस्तार । यक्ष । लक्ष्मी । अस्थि । पुष्प ॥

When the doubling enjoined by the previous sūtra takes place, whether in regard to the first or the second member of the conjunct, wherever the single representative is an aspirate (*i. e.*, the second or fourth letter of its class), it is to be doubled by prefixing its own non-aspirate; in the case of the other letters, of course they themselves are their own duplicates.......

॥ नीडादिषु ॥ ५२ ॥

नीड इत्येवमादिषु अनादौ वर्तमानस्य द्वित्वं भवति ॥ णेड्डं ॥ एन्नीडापीडेत्यादिना णत्वम् ॥ सोत्तं । पेम्मं । वाहित्तं । उज्जुओ । जण्णओ । जोव्वणं ॥ नीड । स्रोत । प्रेमन् । व्याहृत । ऋजु । जनक । यौवन ॥

In the words नीड etc., the medial letter is doubled, although it is not a conjunct......Here ए is substituted for ई by the sūtra i. 19......

॥ आम्रताम्रयोर्बः ॥ ५३ ॥

आम्र ताम्र इत्येतयोर्द्वित्वेन बकारो भवति ॥ अंबं । तंबं ॥

In the words आम्र and ताम्र, ब is employed in the doubling (enjoined by sūtra 50 above)...

॥ न रहोः ॥ ५४ ॥

रेफहकारयोर्द्वित्वं न भवति ॥ धीरं । तूरं । जीहा । बाहो ॥ धैर्य । तूर्य । जिह्वा । बाष्प ॥

र and ह are never doubled......

॥ आङो ज्ञस्य ॥ ५५ ॥

आङ उत्तरस्य ज्ञ इत्येतस्यादेशस्य द्वित्वं न भवति ॥ आणा । आणत्ती ॥ आज्ञा । आज्ञप्ति ॥ आङ इति किम् ॥ सण्णा ॥ संज्ञा ॥

When ज्ञ is preceded by the preposition आ, its substitute (*i. e.* ण) is not doubled......Why do you say 'when preceded by आ'? Because we want the doubling in words like सण्णा for संज्ञा.

॥ न बिंदुपरं ॥ ५६ ॥

अनुस्वारपरे द्वित्वं न भवति ॥ संकंतो । संझा ॥ संक्रान्त । संध्या ॥

A letter, which immediately follows अनुस्वार, is not doubled......

॥ समासे वा ॥ ५७ ॥

॥ समासे शेषादेशयोर्वा द्वित्वं भवति ॥ णइग्गामो । णइगामो । कुसुमप्पअरो । कुसुमपअरो । देवत्थुई । देवथुई । आणालक्खंभो । आणालखंभो ॥ नदीग्राम । कुसुमप्रकर । देवस्तुति । आलानस्तम्भ ॥

In a compound word, the doubling is optional, whether in the case of elision or substitution...

॥ सेवादिषु च ॥ ५८ ॥

सेवा इत्येवमादिषु चानादौ वा द्वित्वं भवति ॥ सेव्वा सेवा । एक्कं एअं । णक्खो णहो । देव्वं दइवं । असिव्वं असिवं । तेलोक्कं तेलोअं । णिहित्तो णिहिओ । तुण्हिक्को तुण्हिओ । कण्णिआरो कणिआरो । दिग्घं दीहं । रत्ती राई । दुक्खिओ दुहिओ । अस्सो असो । इस्सरो ईसरो । विस्सासो वीसासो । णिस्सासो णीसासो । रस्सी रसी । मित्तो मिओ । पुस्सो पुसो ॥ सेवा । एक । नख । दैव । अशिव ।

त्रैलोक्य । निहित । तूष्णीक । कर्णिकार । दीर्घ । रात्रि । दुःखित । अश्व । ईश्वर । विश्वास । निश्वास । रश्मि । मित्र । पुष्य ॥

उभयत्र विभाषेयं सेवादीनामप्राप्ते दीर्घादीनां च प्राप्ते ॥

In the words सेवा etc., the medial letter is optionally doubled......The alternative can be considered in two ways; in words like सेवा, there would have been no occasion for the doubling except for this rule; in words like दीर्घ, the doubling is already enjoined by other rules (*e. g.*, iii. 3 and iii. 50), and therefore the option granted by this is required to dispense with their operation.

॥ विप्रकर्षः ॥ ५९ ॥

अधिकारोऽयम् । आ परिच्छेदसमाप्तेः। युक्तस्य विप्रकर्षो भवति ॥

This, being an अधिकारसूत्र, will be implied in the following sūtras to the end of the section. (युक्तस्य still continues to be implied from sūtra 9. We are, therefore, to understand that the subject of the following sūtras to the end of the section will be) the separation (विप्रकर्ष) of conjuncts.

॥ क्लिष्टश्लिष्टरत्नक्रियाशार्ङ्गेषु तत्स्वरवत्पूर्वस्य ॥ ६० ॥

क्लिष्टादिषु युक्तस्य विप्रकर्षो भवति । विप्रकृष्टस्य च यः पूर्वो वर्णो निरर्थस्तस्य तत्स्वरता भवति । तेनैव पूर्वेण स्वरेण पूर्वो वर्णः सार्थो भवतीत्यर्थः ॥ किलिट्ठं । सिलिट्ठं । रअणं । किरिआ । सारंगो ॥

In the words क्लिष्ट etc., the conjunct consonants are separated ; and the first consonant, which has no vowel of its own, undergoes vocalisation, and becomes sounded with the original vowel......

॥ कृष्णे वा ॥ ६१ ॥

कृष्णशब्दे युक्तस्य वा विप्रकर्षो भवति । पूर्वस्य च तत्स्वरता ॥ व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन वर्णे नित्यं विप्रकर्षः । विष्णौ तु न भवत्येव ॥ कसणो ॥ कण्हो ॥

In the word कृष्ण, the separation of the conjunct ष्ण is optional ; in the case of the separation the vowel must be supplied as before; here, however, the option is definitely restricted : The separation is obligatory when कृष्ण means black colour : as, कसण ; but it is forbidden when it means विष्णु; as कण्हो......

॥ इः श्रीह्रीक्रीतक्लान्तक्लेशम्लानस्वप्नस्पर्शहर्षार्हगर्हेषु ॥ ६२ ॥

एषु युक्तस्य विप्रकर्षो भवति । पूर्वस्य इकारः । तत्स्वरता च भवति ॥ सिरी । हिरी । किरीतो । किलंतो । किलेसो । मिलाणं । सिविणो । फरिसो । हरिसो । अरिहो । गरिहो ॥ श्री । ह्री । क्रीत । क्लान्त । क्लेश । म्लान । स्वप्न । स्पर्श । हर्ष । अर्ह । गर्ह ॥

In the words श्री etc., the conjuncts are separated and the first consonant adds इ and not the original vowel......

॥ अः क्ष्माश्लाघयोः ॥ ६३ ॥

क्ष्मा श्लाघा इत्येतयोर्युक्तस्य विप्रकर्षो भवति । पूर्वस्य अकारस्तत्स्वरता च भवति ॥ खमा । सलाहा ॥

In the words क्ष्मा and श्लाघा the conjunct is divided and the first consonant is sounded with अ......

॥ स्नेहे वा ॥ ६४ ॥

स्नेहशब्दे युक्तस्य विप्रकर्षो वा भवति । पूर्वस्य च अकारस्तत्स्वरता च भवति ॥ सणेहो । णेहो ॥

In the word स्नेह the division of the conjunct is optional, but when it does take place, the first consonant is sounded with अ......

॥ उः पद्मतन्वीसमेषु ॥ ६५ ॥

पद्मशब्दे तन्वी इत्येवंसमेषु च युक्तस्य विप्रकर्षो भवति । पूर्वस्य च उकारस्तत्स्वरता च भवति ॥ पउमं । तणुई । लहुई ॥

In पद्म and words like तन्वी (such as लघ्वी etc.) the conjunct is divided, and the first consonant is sounded with उ......

॥ ज्यायामीत् ॥ ६६ ॥

ज्याशब्दे युक्तस्य विप्रकर्षो भवति । पूर्वस्य च ईकारस्तत्स्वरता च ॥ जीआ ॥

In the word ज्या, bow-string, the conjunct is divided and the first consonant is sounded with ई.

॥ इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे युक्तवर्णविधिर्नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

॥ अथ चतुर्थः परिच्छेदः ॥

॥ संधावचामज्लोपविशेषा बहुलम् ॥ १ ॥

अचामिति प्रत्याहारग्रहणम् । अजिति च । संधौ वर्तमानानामचां स्थाने अज्विशेषा लोपविशेषाश्च बहुलं भवन्ति ॥

अज्विशेषास्तावत् । जउणअडं जउणाअडं । णइसोत्तो णईसोत्तो। वहुमुहं वहूमुहं। कण्णउरं कण्णऊरं। सिरोवेअणा सिरवेअणा। पीआपीअं पिआपिअं। सीआसीअं सिआसिअं। सवोमुओ सवोमूओ। सरोरुहं सररुहं ॥

लोपविशेषाः ॥ राउलं राअउलं । तुहद्धं तुहअद्धं। महद्धं महअद्धं । वावडणं वाअवडणं । कुंभारो कुंभआरो । पवणुद्धअं ॥

The expressions अचाम् and अच् refer to the प्रत्याहार अच्, vowels. When vowels are in संधि, are in a state of intermediate conjunctions, various kinds of vowels and elisions arise......

संयोगपरे सर्वत्र पूर्वस्याचो लोपः ।

क्वचिन्नित्यं क्वचिदन्यदेव बहुलग्रहणात् । तेनान्यदपि लाक्षणिक-कार्यं भवति ॥

When a conjunct consonant follows, it is always the first of the two meeting vowels, which is elided (of course when there is any elision at all). From the use of बहुलम्, variously, in the sūtra, we conclude that these changes are in some cases absolute, in others they admit of different forms ; hence when other forms are met with, they are still to be considered as here provided for in Grammar.

॥ उदुम्बरे दोर्लोपः ॥ २ ॥

उदुम्बरशब्दे दु इत्येतस्य लोपो भवति ॥ उंबरं ॥

In the word उदुम्बर, दु is elided......

॥ कालायसे यस्य वा ॥ ३ ॥

कालायसशब्दे यस्य वा लोपो भवति ॥ कालासं कालाअसं ॥

In the word कालायस, य is optionally elided......

॥ भाजने जस्य ॥ ४ ॥

भाजनशब्दे जकारस्य लोपो वा भवति ॥ भाणं भाअणं ॥

In भाजन, ज is optionally elided......

॥ यावदादिषु वस्य ॥ ५ ॥

यावदित्येवमादिषु वकारस्य वा लोपो भवति ॥ जा जाव । ता ताव । पाराओ पारावओ । अणुत्तंत अणुवत्तंत । जीअं जीविअं । एअं एव्वं । एअ एव्व । कुअलअं कुवलअं ॥ यावत् । तावत् । पारावत । अनुवर्तमान । जीवित । एवं । एव । कुवलय । इत्येवमादयः ॥

In the words यावत् etc., व is optionally elided......

॥ अन्त्यस्य हलः ॥ ६ ॥

वेति निवृत्तम्। शब्दानां योऽन्त्यो हल् तस्य लोपो भवति॥ जसो। णहं। सरो। कम्मो। जाव। ताव॥ यशस्। नभस्। सरस्। कर्मन्। यावत्। तावत्॥

The word वा implied in the preceding sūtras is no longer implied. A final consonant is always elided......

॥ स्त्रियामात् ॥ ७ ॥

स्त्रियां वर्तमानस्यान्त्यहल आकारो भवति॥ सरिआ। पडिवआ। वाआ। सरित्। प्रतिपद्। वाच्॥

आ is substituted for the final consonant of a feminine word......

॥ रो रा ॥ ८ ॥

स्त्रियामन्त्यस्य हलो रेफस्य रा इत्ययमादेशो भवति॥ धुरा। गिरा॥

रा is substituted for the final र in a feminine word......

॥ न विद्युति ॥ ९ ॥

विद्युच्छब्दे आकारो न भवति॥ विज्जू॥

आ is not substituted for the final consonant of the word विद्युत्......

॥ शरदो दः ॥ १० ॥

शरच्छब्दस्यान्त्यहलो दो भवति॥ सरदो॥

द is substituted for the final consonant of the word शरद्......

॥ दिक्प्रावृषोः सः ॥ ११ ॥

दिक्शब्दस्यान्त्यहलः प्रावृट्शब्दस्यापि सकारो भवति ॥ दिसा। पाउसो ॥

स is substituted for the final consonant of the words दिश् and प्रावृष्......

॥ मो बिन्दुः ॥ १२ ॥

अन्त्यस्य हलो मकारस्य बिन्दुर्भवति ॥ अच्छं । वच्छं । भद्दं। अग्गिं । दट्ठुं । वणं । धणं ॥

अनुस्वार is substituted for the final म......

॥ अचि मश्च ॥ १३ ॥

अचि परतो मो भवति वा ॥ फलमवहरइ ॥ फलं अवहरइ ॥

When a vowel immediately follows, म् may optionally remain (or, in other words. संधि in this case is allowed).

॥ नञोर्हलि ॥ १४ ॥

नकारञकारयोर्हलि परतो बिन्दुर्भवति मकारश्च ॥ नस्य ॥ अंसो अम्सो। कंसो कम्सो ॥ ञस्य ॥ वंचणीअं वम्चणीअं। विंझो विम्झो ॥

अनुस्वार is substituted for न् and ञ् when followed by a consonant, and so also is म (as we infer from the preceding sūtra)......

॥ वक्रादिषु ॥ १५ ॥

वक्रादिषु शब्देषु बिन्दुरागमो भवति ॥ वंकं । तंसं । हंसो । अंसू । मंसू । गुंठी । मंथं । मणंसिणी । दंसणं । फंसो। वण्णो । पडिंसुदं । अंसो। अहिमुंको ॥ वक्र । त्र्यस्र । ह्रस्व । अश्रु। श्मश्रु । गृष्टि। मस्त । मनस्विनी । दर्शन । स्पर्श । वर्ण । प्रतिश्रुत । अश्व। अभिमुक्त। इत्यादयः ॥

In the words वक्र etc., अनुस्वार is inserted as an augment.

॥ मांसादिषु वा ॥ १६ ॥

मांसादिषु शब्देषु वा विन्दुः प्रयोक्तव्यः ॥ मंसं मासं । कहं कह । णूणं णूण । तहिं तहि । असुं असु ॥ तदयमपठितो मांसादिर्गणः । यत्र कचिद् वृत्तभङ्गभयात् त्यज्यमानः क्रियमाणश्च विन्दुर्भवति स मांसादिषु द्रष्टव्यः ॥

In the words मांस etc., the use of अनुस्वार is optional... There is no definite class of words such as मांस etc., but wherever, through fear of violating the metre, अनुस्वार is sometimes used and sometimes omitted, the commentator wishes such a word to be considered as included in the class referred to above......

॥ ययि तद्वर्गान्तः ॥ १७ ॥

ययि परतो बिन्दुस्तद्वर्गान्तो वा भवति ॥ सङ्का । सङ्खो । अङ्को । अङ्गं । सञ्चरइ । सण्ढो । सन्तरइ । सम्पत्ती ॥ ययीति किम् । अंसो ॥ वाधिकारात् । पंकं । बिंदू । संका । संखो ॥

When any consonant except ह and the sibilants (*i. e.*, letters in the यय् प्रत्याहार) immediately follows, अनुस्वार may optionally become the nasal of the class to which the letter belongs......Why do we use यय् in the sūtra ? That we may exclude ह and the sibilants and have अनुस्वार only in अंसो etc. We may also use the option of the rule and have......

॥ नसान्तप्रावृट्शरदः पुंसि ॥ १८ ॥

नकारान्ताः सकारान्ताश्च प्रावृट्शरदौ च पुंसि प्रयोक्तव्याः ॥ नान्ताः ॥ कम्मो । जम्मो । वम्मो ॥ सान्ताः ॥ जसो । तमो । सरो ॥ पाउसो । सरदो ॥

Nouns ending in न् and स् and the two words प्रावृष् and शरद् are to be used in the masculine gender......

॥ न शिरोनभसी ॥ १९ ॥

शिरस् नभस् इत्येतौ न पुंसि प्रयोक्तव्यौ ॥ सिरं । णहं ॥

The words शिरस् and नभस् are not to be used in the masculine gender......

॥ पृष्ठाक्षिप्रश्नाः स्त्रियां वा ॥ २० ॥

एते स्त्रियां वा प्रयोक्तव्याः ॥ पुट्ठी पुट्ठं । अच्छी अच्छं । पण्हा पण्हो ॥ पृष्ठ । अक्षि । प्रश्न ॥

The words पृष्ठ, अक्षि and प्रश्न may optionally be used in the feminine gender......

॥ ओदवापयोः ॥ २१ ॥

अव अप इत्येतयोरुपसर्गयोर्वा ओत्वं भवति ॥ ओहासो अवहासो ॥ ओसारिअं अवसारिअं ॥ अवहास । अपसारित ॥

ओ is optionally substituted for the prepositions अव and अप when in composition......

॥ तल्त्वयोर्दात्तणौ ॥ २२ ॥

तल् त्व इत्येतयोः प्रत्यययोर्यथासंख्यं दा त्तण इत्येतावादेशौ स्तः ॥ पीणदा । मूढदा । पीणत्तणं । मूढत्तणं ॥

दा and त्तण are respectively substituted for the affixes तल् and त्व (which in Sanskrit are used to form abstract nouns).

॥ क्त्व ऊणः ॥ २३ ॥

क्त्वाप्रत्ययस्य ऊण इत्ययमादेशो भवति ॥ घेऊण । सोऊण । काऊण । दाऊण ॥ गृहीत्वा । श्रुत्वा । कृत्वा । दत्वा ॥

ऊण is substituted for त्वा (The affix of the indeclinable past participle)......

॥ तृण इरः शीले ॥ २४ ॥

शीले यस्तृन्प्रत्ययो विहितस्तस्य इर इत्ययमादेशो भवति ॥ भ्रमणशीलो भमिरो । हसनशीलो हसिरो ॥

इर is substituted for the affix तृन् signifying शील, habits or disposition......

॥ आल्विल्लोल्लालवन्तेन्ता मतुपः ॥ २५ ॥

आलु इल्ल उल्ल आल वन्त इन्त इत्येत आदेशा मतुपः स्थाने भवन्ति ॥

आलुस्तावत् ॥ ईसालू । णिद्दालू ॥ इल्लः ॥ विआरिल्लो । मालइल्लो ॥ उल्लः ॥ विआरुल्लो ॥ आलः ॥ धणालो । सद्दालो ॥ वन्तः ॥ धणवन्तो । जोव्वणवन्तो ॥ इन्तः ॥ रोसाइन्तो पाणाइन्तो ॥ यथादर्शनमेते प्रयोक्तव्याः न सर्वे सर्वत्र ॥

ईर्षावत् । निद्रावत् । विकारवत् । मालावत् । धनवत् । शब्दवत् । यौवनवत् । रोषवत् । प्राणवत् ॥

आलु, इल्ल, उल्ल, आल, वन्त, इन्त are substituted for मतुप्, the affix signifying possession......

These various substitutes for मतुप् must not be used indiscriminately, but with a due regard to forms found in use in classical authors.

[क्वचिदा मतुपोऽन्त्यस्य मंतो वा दृश्यते क्वचित् ।

हणुमा । हणुमंतो ॥

Sometimes we find आ instead of मतुप् and sometimes मन्त.

इल्लोल्लावपरे प्रायः शैषिकेषु प्रयुञ्जते ।

पौरस्त्यं पुरोभवं पुरिल्लं । आत्मीयं अप्पुल्लं ॥

Others use the substitutes इल्ल and उल्ल in the sense of the affixes, in grammar called शैषिक (compare पाणिनि iv. 2-92.)

परिमाणे किमादिभ्यो भवंति केद्दहादयः ।

केद्दहं केत्तिअं । जेद्दहं । जेत्तिअं । तेद्दहं तेत्तिअं । एद्दहं एत्तिअं॥

In the sense of measure केद्दह and others are substituted for similar derivatives from किम् etc.

कृत्वसो हुत्तमित्यन्ये । देशिशब्दः स इष्यते ।

सअहुत्तं । सहस्सहुत्तं ॥

Others add हुत्तं as a substitute for कृत्वस्. But the commentator regards it as a देशी word.

जातौ वा स्वार्थिकः कः ।

जातौ स्वार्थे ककारः प्रयोक्तव्यः ॥]

The affix क is optionally added to words signifying a class-name without changing its meaning......

॥ विद्युत्पीताभ्यां लः ॥ २६ ॥

विद्युत्पीतशब्दाभ्यां परतः स्वार्थे लप्रत्ययो भवति ॥ विज्जू । विज्जुली ॥ पीअं । पीअलं ॥

The affix ल is used at the end of the words विद्युत् and पीत, without altering their meaning......

[॥ वृन्दे वो रः ॥ २७ ॥]

वृन्दशब्दे वकारात्परः स्वार्थे रेफो वा प्रयोक्तव्यः ॥ व्रंदं । वंदं ॥

In the word वृन्द, र is optionally used after व, without altering its meaning......

॥ करेण्वां रणोः स्थितिपरिवृत्तिः ॥२८ ॥

करेणुशब्दे रेफणकारयोः स्थितिपरिवृत्तिर्भवति ॥ कणेरू ॥ पुंसि न भवति ॥ करेणू ॥

In the word करेणू, a female elephant, र and ण are transposed......From the express mention of the feminine, we infer that the rule does not hold good in the masculine......

॥ आलाने लनोः ॥ २९ ॥

आलानशब्दे लकारनकारयोर्हल्मात्रयोः स्थितिपरिवृत्तिर्भवति ॥ आणालक्खंभो ॥

In the word आलान, an elephant's post, the ल and न are transposed (of course without their vowel as before) ......

॥ बृहस्पतौ बहोर्भऔ ॥ ३० ॥

बृहस्पतिशब्दे बकारहकारयोर्यथासंख्यं भकारअकारौ भवतः ॥ भअप्फई ॥

In word बृहस्पति, भ and अ are respectively substituted for ब and ह......

॥ मलिने लिनोरिलौ वा ॥ ३१ ॥

मलिनशब्दे लिकारनकारयोर्यथासंख्यमिकारलकारौ वा भवतः ॥ मइलं । मलिणं ॥

In the word मलिन, इ and ल are optionally substituted for लि and न respectively......

॥ गृहे घरोऽपतौ ॥ ३२ ॥

गृहशब्दे घर इत्ययमादेशो भवति । पतिशब्दे परतो न भवति ॥ घरं भवने ॥ अपताविति किम् ॥ गहवई ॥

घर is substituted for गृह, except when it is followed by पति...Why do we make this exception ? Because we should have गहवइ for गृहपति......

॥ दाढाद्यो बहुलम् ॥ ३३ ॥

दाढा इत्येवमादयः शब्दा बहुलं निपात्यन्ते दंष्ट्रादिषु ॥ दंष्ट्रा । दाढा ॥ इदानीम् । एण्हिं ॥ दुहिता । धीआ धूदा ॥ चातुर्यं । चातुलिअं ॥ मण्डूकः । मंडूरो ॥ गृहे निहितं । घरे णिहितं ॥ उत्पलं । कंदोट्टो ॥ गोदावरी । गोला ॥ ललाटं । णिडालं ॥ भ्रूः । भमआ ॥

वैदूर्यं वेलुरिअं ॥ उभयपार्श्वं । अवहोवासं ॥ चूतः । माइंदो माअंदो ॥ आदिशब्दोऽयं प्रकारे। तेन सर्व एव देशसंकेतप्रवृत्तभाषाशब्दाः परिगृहीताः ॥

The class of words दाढा etc., are irregularly substituted for दंष्ट्रा etc.......The word आदि in the sūtra is used in the sense of similitude (प्रकार) or class; therefore, all words from popular dialects may be considered as comprehended under this rule, which are used by convention in different provinces (देशसंकेतप्रवृत्तभाषाशब्द).

॥ इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे संकीर्णविधिर्नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥

॥ अथ पञ्चमः परिच्छेदः ॥

॥ अत ओत्सोः ॥ १ ॥

अकारान्ताच्छब्दात्परस्य सोः स्थाने ओत्वं भवति ॥ वच्छो। वसहो । पुरिसो ॥ वृक्षः । वृषभः । पुरुषः ॥

ओ is substituted for सु, the affix of the nom. sing., after a word ending in अ......

॥ जश्शसोर्लोपः ॥ २ ॥

अत इत्यनुवर्तते । अकारान्तस्यानन्तरं यौ जश्शसौ तयोर्लोपो भवति ॥ वच्छा सोहंति । वृक्षाः शोभन्ते । जश्शसङस्याम्सु दीर्घ इति दीर्घे कृते पश्चाल्लोपो जसः ।

वच्छे णिअच्छह । वृक्षान्नियच्छत ॥ एच सुपि इत्येत्वे कृते शसो लोपः ॥

जस् and शस्, the affixes of the nom. and acc. plural, are elided after words ending in अ......Here the final अ becomes ए by sūtra 12 and then शस् is elided......Here the vowel अ is lengthened by sūtra 11, and then the affix जस् is elided......

॥ अतो मः ॥ ३ ॥

अकारान्तस्यानन्तरं योऽम् द्वितीयैकवचनं तदकारस्य लोपो भवति ॥ वच्छं पेक्खइ ॥ मो बिन्दुरिति बिन्दुः ॥

The अ of अम्, the affix of the acc. sing., is elided after words ending in अ......For the अनुस्वार see iv. 12.

॥ टामोर्णः ॥ ४ ॥

अतोऽनन्तरं टामोस्तृतीयैकवचनषष्ठीबहुवचनयोर्णकारो भवति ॥ वच्छेण । वच्छाण । एच्च सुपीत्येत्वम् । जश्शस्ङस्याम्सु दीर्घ इति दीर्घः ॥

After words ending in अ, ण is substituted for टा and आम्, the affixes of the instr. sing. and genitive plural...... The ए in place of the ending अ of the word in the former is caused by sūtra 12, and the long vowel in the latter, by sūtra 11.

॥ भिसो हिं ॥ ५ ॥

अतोऽनन्तरस्य भिसो हिं भवति ॥ वच्छेहिं ॥ एच्च सुपि इत्येत्वम्॥

हिं is substituted for भिस्, the affix of the instr. plural, after words ending in अ......The ए in place of the ending अ of the word is caused by sūtra 12.

॥ ङसेरादोदुहयः ॥ ६ ॥

अतोऽनन्तरस्य ङसेः पञ्चम्येकवचनस्य स्थाने आ दो दु हि इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ वच्छा । वच्छादो । वच्छादु । वच्छाहि ॥ जश्शस्ङस्याम्सु दीर्घत्वम् ॥

After words ending in अ, the अ, आ, दो, दु are severally substituted for ङसि, the affix of the ablative sing......For the lengthening of अ, see sūtras 11 and 13.

॥ भ्यसो हिंतो सुंतो ॥ ७ ॥

अतोऽनन्तरस्य भ्यसो हिंतो सुंतो इत्येतावादेशौ भवतः ॥ वच्छाहिंतो । वच्छासुंतो ॥ ए च सुपि इति चकारेण दीर्घत्वम् ॥

After words ending in अ, हिंतो and सुंतो are substituted for भ्यस्, the affix of the ablative plural......The lengthening of the ending vowel of the word is due to च in sūtra 12.

॥ स्सो ङसः ॥ ८ ॥

अतोऽनन्तरस्य ङसः स्स इत्यादेशो भवति ॥ वच्छस्स ॥

After words ending in अ, स्स is substituted for ङस्, the affix of the genitive sing......

॥ ङेरेम्मी ॥ ९ ॥

अतोऽनन्तरस्य ङेः ए म्मि इत्यादेशौ भवतः ॥ वच्छे । क्वचिद् ङसिङ्योर्लोपः ॥ वच्छम्मि ॥

After words ending in अ, ए and म्मि are substituted for ङि, the affix of the loc. sing,......For the elision of अ before ए, see sūtra 13 below......

॥ सुपः सुः ॥ १० ॥

अतोऽनन्तरस्य सुपः सु इत्यादेशो भवति ॥ वच्छेसु । ए च सुपि इत्येत्वम् ॥

After words ending in अ, सु is substituted for सुप्, the affix of the loc. plural......For ए in place of the ending अ of the word, see sūtra 12.

॥ जश्शस्ङस्याम्सु दीर्घः ॥ ११ ॥

जसादिषु परतोऽतो दीर्घो भवति ॥ वच्छा सोहंति । जश्शसोर्लोप इति जसो लोपः ॥ वच्छादो आगदो । वच्छादु । वच्छाहि ॥ ङसेरादोदुहयः ॥ वच्छाण ॥ टामोर्णः ॥

For the final अ of the nouns, आ is substituted before the affixes of जस्, शस्, ङसि and आम्......For the elision of जस् see sūtra 2......For दो, दु, हि, see sūtra 6......For ण, see sūtra 4.

॥ ए च सुप्यङिङसोः ॥ १२ ॥

अत अकारस्यैत्वं भवति सुपि परतो ङिङसौ वर्जयित्वा। चकाराद्दीर्घश्च ॥ वच्छे पेक्खह ॥ जश्शसोर्लोपः ॥ वच्छेण। टामोर्णः ॥ वच्छेहिं ॥ वच्छेसु ॥

चकाराद्दीर्घश्चेति ॥ वच्छाहिंतो वच्छासुंतो ॥ भ्यसो हिंतो सुंतो ॥ अङिङसोरिति किम् ॥ वच्छम्मि। वच्छस्स ॥

ए is substituted for the ending अ of a word before all the case-affixes except ङि and ङस्; and from the word च in the sūtra we conclude that the lengthening is also allowed......For the elision of शस् see sūtra 2...For ण see sūtra 4; the long vowel also is used......For हिंतो and सुंतो see sūtra 7. Why do we except ङि and ङस्? Because we have वच्छम्मि and वच्छस्स.

॥ क्वचिद् ङसिङ्योर्लोपः ॥ १३ ॥

अतो ङसि ङि इत्येतयोः परतः क्वचिल्लोपो भवति ॥ वच्छा आगदो। ङसेरादोदुह्य इति ॥ वच्छे ठिअं। ङेरेम्मीत्येत्वम् ॥

When ङसि and ङि follow, the final अ of nouns is elided in certain cases. (It means we elide the ending अ before the affixes, in order to avoide necessity of lengthening in the ablative form by sūtra 11, and to avoid similarly a form in the loc. such as वच्छए by sūtra 9.)

॥ इदुतोः शसो णो ॥ १४ ॥

इदुदन्तयोः शसो णो भवति॥ अग्गिणो पेक्खह। वाउणो पेक्ख॥

In nouns ending in इ and उ, णो is substituted for शस्...

॥ ङसो वा ॥ १५ ॥

इदुदन्तयोर्ङसो वा णो भवति ॥ अग्गिणो अग्गिस्स॥ वाउणो। वाउस्स ॥ अग्नेः। वायोः ॥

In nouns ending in इ and उ, णो is optionally substituted for ङस् ......

॥ जसश्च ओ यूत्वं ॥ १६ ॥

इदुदन्तयोर्जस ओकारादेशो भवति। इदुतोश्च ईऊत्वं वा। चकाराद् णो च ॥ अग्गीओ । वाऊओ ॥ अग्गिणो । वाउणो ॥

In nouns ending in इ and उ, ओ is substituted for जस्, and ई and ऊ for the final इ and उ. From the use of the word च in the sūtra we infer that णो is also used for जस्....

॥ टा णा ॥ १७ ॥

इदुदन्तयोष्टाविभक्तेः णा इत्ययमादेशो भवति ॥ अग्गिणा । वाउणा ॥

In nouns ending in इ and उ, णा is substituted for the affix टा......

॥ सुभिस्सुप्सु दीर्घः ॥ १८ ॥

इदुदन्तयोः सु भिस् सुप् इत्येतेषु दीर्घो भवति ॥

सु ॥ अग्गी । वाऊ ॥ भिस् ॥ अग्गीहिं । वाऊहिं ॥ सुप् ॥ अग्गीसु । वाऊसु ॥

The ending इ and उ of nouns are lengthened before सु, भिस् and सुप्......

॥ स्त्रियां शस उदोतौ ॥ १९ ॥

स्त्रियां वर्तमानस्य शस उत् ओत् इत्येतावादेशौ भवतः ॥ मालाउ मालाओ । णईउ णईओ । वहूउ वहूओ ॥

In feminine nouns उ and ओ are substituted for शस्......

॥ जसो वा ॥ २० ॥

जसः स्त्रियां उत् ओत् इत्येतावादेशौ वा भवतः ॥ पक्षे अदन्तवत् ॥ मालाउ । मालाओ । माला ॥

In feminine nouns उ and ओ are optionally substituted for जस्. In the alternative these follow the rule of nouns ending in अ......

॥ अमि ह्रस्वः ॥ २१ ॥

अमि परतः स्त्रियां ह्रस्वो भवति ॥ मालं । णइं ॥ वहुं ॥

In feminine nouns the final long vowel is shortened before अम्......

॥ टाङस्ङीनामिदेददातः ॥ २२ ॥

टा ङस् ङि इत्येतेषां स्त्रियां इत् एत् अत् आत् इत्येत आदेशा भवन्ति ॥

टा ॥ णईइ । णईए । णईअ । णईआ कअं ॥ ङस् ॥ णईइ । णईए । णईअ । णईआ वणं ॥ ङि ॥ णईइ । णईए । णईअ । णईआ ठिअं ॥

In feminine nouns इ, ए, अ and आ are substituted for टा ङस्, ङि....

॥ नातोऽदातौ ॥ २३ ॥

आत आकारान्तस्य स्त्रीलिंगस्यानन्तरं टाङस्ङीनां अत् आत् इत्येतावादेशौ न भवतः । पूर्वेण प्राप्ते निषिध्यते ॥ मालाइ मालाए ।

In the case of feminine nouns ending in आ, अ and आ of the above substitutes are not used; *i. e.*, the legitimate application of the preceding sūtra is prohibited......

॥ आदीतौ बहुलम् ॥ २४ ॥

स्त्रियामाकारान्तादातः स्थाने आत् ईत् इत्येतौ बहुलं प्रयोक्तव्यौ ॥ सहमाणा सहमाणी । हलद्दा हलद्दी । सुप्पणहा सुप्पणही । छाहा छाही ॥

In feminine words ending in आ, आ and ई are irregularly interchanged as the final letter......

॥ न नपुंसके ॥ २५ ॥

प्रथमैकवचने नपुंसके दीर्घत्वं न भवति। सौ दीर्घः पूर्वस्ये-त्यनेन इदुदन्तयोः प्राप्तं पूर्वस्य दीर्घत्वं न नपुंसके इत्यनेन बाध्यते ॥ दहिं । महुं । हविं ॥ दधि । मधु । हविः ॥

The final vowel is not lengthened in the nom. sing. of a neuter noun. (In nouns ending in अ there is no rule which would enjoin it;) but those ending in इ and उ, might have come within the range of sūtra 18, if the prohibition by this rule did not exist....

॥ इज्जश्शसोर्दीर्घश्च ॥ २६ ॥

नपुंसके वर्तमानयोर्जश्शसोः स्थान इदादेशो भवति पूर्वस्य च दीर्घः ॥ वणाइ । दहीइ । महूइ ॥

In neuter nouns इ is substituted for जस् and शस्, and the preceding vowel is lengthened......

॥ नामन्त्रणे सावोत्वदीर्घबिन्दवः ॥ २७ ॥

आमन्त्रणं गम्यमाने सौ परत ओत्वदीर्घबिन्दवो न भवन्ति। अत ओत्सोरित्योत्वं प्राप्तम्। सुभिस्सुप्सु दीर्घ इति दीर्घः। सोर्बिन्दुर्नपुंसक इति बिन्दुः प्राप्तः॥ हे वच्छ । हे अग्गि । हे वाउ । हे वण । हे दहि । हे महु ॥

When the nom. sing. is used in the sense of the vocative, neither ओ (by sūtra 1) nor the long vowel (by sūtra 18) nor the अनुस्वार (by sūtra 30) are allowed......

॥ स्त्रियामात एत् ॥ २८ ॥

स्त्रियामामन्त्रणे आतः स्थाने एत्वं भवति सौ परतः ॥ हे माले । हे साले ॥ अन्त्यस्य हल इति सोर्लोपः ॥

In the vocative of feminine nouns, ए is substituted for आ before the affix सु......The commentator remarks that

सु is elided by iv. 6. which enjoins the elision of every final consonant.

॥ ईदूतोर्ह्रस्वः ॥ २९ ॥

आमन्त्रणे ईदूतोर्ह्रस्वो भवति ॥ हे णइ । हे वहु ॥

In the vocative the final ई and ऊ are shortened...

॥ सोर्बिन्दुर्नपुंसके ॥ ३० ॥

नपुंसके वर्तमानस्य सोर्बिन्दुर्भवति ॥ वणं । दहिं । महुं ॥

In neuter nouns अनुस्वार is substituted for the affix of the nom. sing.......

॥ ऋत आरः सुपि ॥ ३१ ॥

ऋकारन्तस्य सुपि परत आर इत्यादेशो भवति ॥ भत्तारो सोहइ । भत्तारं पेक्खसु । भत्तारेण कअं ॥

In words ending in ऋ, आर is substituted for ऋ before all case-affixes (सुप् प्रत्याहार)......

॥ मातुरात् ॥ ३२ ॥

मातृसंबन्धिन ऋकारस्याकारो भवति ॥ माआ सोहइ । माअं पेक्खसु । माआइ कअं । माआए ॥

आ is substituted for the ऋ of मातृ (and the word is then declined like other feminine nouns ending in आ)......

॥ उर्जश्शस्टाङस्सुप्सु वा ॥ ३३ ॥

जश्शस्टाङस्सुप्सु परत ऋकारस्य स्थाने उकारादेशो भवति वा॥

जस् । भत्तुणो भत्तारा ॥ शस् । भत्तुणो भत्तारे ॥ टा । भत्तुणा भत्तारेण ॥ ङस् । भत्तुणो भत्तारस्स ॥ सुप् । भत्तूसु भत्तारेसु ॥ आरादिः पूर्ववत् ॥

उ is optionally substituted for a final ऋ, before the affixes जस्, शस्, टा, ङस् and सु (*i. e.*, in these cases, words ending in ऋ becomes subject to the same rules as those ending originally in उ.)......

॥ पितृभ्रातृजामातृणामरः ॥ ३४ ॥

पित्रादीनां सुपि परत ऋतोऽरो भवति । आरापवादः ॥ पिअरं पिअरेण । भाअरं भाअरेण । जामाअरं जामाअरेण ॥

In the words पितृ, भ्रातृ and जामातृ, अर is substituted for the final ऋ before all case-affixes; आर is thus forbidden...

॥ आ च सौ ॥ ३५ ॥

पित्रादीनामाकारो भवति सौ परतः ॥ चकारादरश्च ॥ पिआ पिअरो । भाआ भाअरो । जामाआ जामाअरो ॥

In these words आ is substituted for the nom. sing. affix; from the use of च in the sūtra we infer that अर is also used......

॥ राज्ञश्च ॥ ३६ ॥

राजन्शब्दस्य आ इत्ययमादेशो भवति सौ परतः ॥ राआ ॥

आ is substituted for the ending अन् of राजन् before the affix of the nom. sing......

आमन्त्रणे वा बिन्दुः ॥ ३७ ॥

राजन्शब्दस्य आमन्त्रणे वा बिन्दुः स्यात् ॥ हे राअं । हे राअ ॥

In the vocative अनुस्वार is optionally substituted for the ending consonant of the word राजन्......

॥ जश्शस्ङसां णो ॥ ३८ ॥

राज्ञ उत्तरेषां जस् शस् ङस् इत्येतेषां णो इत्ययमादेशो भवति ॥ राआणो पेक्खंति । राआणो पेक्ख । राइणो धणं । रण्णो धणं ॥

णो is substituted for जस्, शस् and ङस् after the word राजन्......

॥ शस एत् ॥ ३९ ॥

राज्ञः परस्य शस ए इत्ययमादेशो भवति ॥ राए पेक्ख । राआणो पेक्ख ॥

ण is substituted for शस् after राजन् (in addition to णो enjoined by the previous sūtra)......

|| आमो णं || ४० ||

राज्ञ उत्तरस्यामः षष्ठीबहुवचनस्य णं इत्ययमादेशो भवति ||
राआणं ||

णं is substituted for आम्, genitive sing. affix after राजन्.

|| टा णा || ४१ ||

राज्ञ उत्तरस्याः टाविभक्तेः णा इत्ययमादेशः स्यात् || राइणा ||

णा is substituted for टा after राजन्......

|| ङसश्च द्वित्वं वान्त्यलोपश्च || ४२ ||

राज्ञ उत्तरस्य ङसादेशस्य टादेशस्य च वा विकल्पेन द्वित्वं भवति । अन्त्यस्य च लोपः || रण्णो राइणो धणं || राइणा रण्णा कअं ||

णो and णा as substitutes for ङस् and टा are optionally doubled after राजन्; and then the ending न् of the word is elided......

|| इदद्वित्वे || ४३ ||

वेति निवृत्तम् । ङसादेशस्य टादेशस्य च अकृते द्वित्वे राज्ञ इत्वं भवति || राइणो राइणा । कृते द्वित्वे त्वित्वं न भवति|| रण्णो रण्णा ||

When the substitutes for टा and ङस् are not doubled, इ is substituted for the अन् of राजन् ...When they are doubled, इ is not substituted......

[|| आ णोणमोरङसि || ४४ ||]

णोणमोः परयोः राज्ञो जकारस्य आकारादेशः स्यात् । अङसि षष्ठ्येकवचने न भवति || राआणो पेक्खंति । राआणो पेक्ख । राआणं धणं || अङसीति किम् || राइणो रण्णो धणं || शेषमदन्तवत् || राअं । राएहिं । राआ राआदो राआदु । राआहिंतो राआसुंतो ।

राअम्मि राए राएसु ॥ राजानम् । राजभिः । राज्ञः । राजभ्यः । राज्ञि । राजसु ॥

Before णो and णं, the ज of राजन् is substituted by आ, except before णो of the genitive sing...... Why do we make the exception of ङस् ? Because we have राइणो and रण्णो... The rest of the declension is similar to words ending in अ...

॥ आत्मनोऽप्पाणो वा ॥ ४५ ॥

आत्मनोऽप्पाण इत्यादेशो भवति वा । अप्पा । अप्पाणो ॥

अप्पाण is optionally substituted for आत्मन्......

[॥ इत्वाद्वित्ववर्जं राजवदनादेशे ॥ ४६ ॥]

आत्मनोऽनादेशे राजवत् कार्यं स्यादित्वाद्वित्वे वर्जयित्वा ॥ अप्पा । अप्पाणो । अप्पणा । अप्पणो ॥ आत्मा । आत्मानः । आत्मना । आत्मनः ॥

When अप्पाण is not substituted for आत्मन्, it should be declined like राजन्; इ is not, however, substituted for the ending अन्, as enjoined by sūtra 43, nor णो and णा doubled as required by sūtra 42.......

॥ ब्रह्माद्या आत्मवत् ॥ ४७ ॥

ब्रह्माद्याः शब्दा लक्ष्याणुसारेणात्मवत् साधवो भवन्ति ॥ बम्हा बम्हाणो ॥ जुवा जुवाणो । अद्धा अद्धाणो ॥ ब्रह्मन् । युवन् । अध्वन् ॥ एवमादयो लक्ष्याणुसारेणानुगन्तव्याः ॥

The words ब्रह्मन् etc., are declined like आत्मन्......other similar instances are to be determined from usage......

॥ इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे लिंगाविभक्त्यादेशः
पञ्चमः परिच्छेदः ॥

॥ अथ षष्ठः परिच्छेदः ॥

॥ सर्वादेर्जस एत्वम् ॥ १ ॥

सर्वादेरुत्तरस्य जस एत्वं भवति ॥ सव्वे। जे। ते। के। कदरे॥ सर्वे। ये। ते। के। कतरे॥

जस् becomes ए, when it follows the class of words called सर्वादि (*i. e.*, pronouns)......

॥ ङेः स्सिंम्मित्थाः ॥ २ ॥

ङेः सप्तम्येकवचनस्य सर्वादिपरस्थितस्य स्थाने स्सिं म्मि त्थ इत्येत आदेशा भवन्ति। सव्वस्सिं। सव्वम्मि। सव्वत्थ॥ इअरस्सिं। इअरम्मि इअरत्थ॥ सर्वास्मिन्। इतरास्मिन्॥

स्सिं, म्मि and त्थ are substituted for ङि, the affix of the loc. sing. when following a pronoun .....

॥ इदमेतात्किंयत्तद्भ्यष्टा इणा वा ॥ ३ ॥

इदं। एतत्। किं। यत्। तत्। इत्येतेभ्यः टा इत्यस्य इणादेशो भवति वा॥ इमिणा। एदिणा। किणा। जिणा। तिणा। पक्षे। इमेण। एदेण। केण। जेण। तेण॥ अनेन। एतेन। केन। येन। तेन॥

इणा is optionally substituted for टा after इदम्, एतत्, किम् यत् and तत्......

॥ आम एसिं ॥ ४ ॥

इदमादिभ्य उत्तरस्य आम एसिं इत्ययमादेशो वा भवति॥ इमेसिं इमाण। एदेसिं एदाण। केसिं काण। जेसिं जाण। तेसिं ताण॥

एसिं is optionally substituted for आम after इदम् etc......

॥ किंयत्तद्भ्यो ङस आसः ॥ ५ ॥

किं। यत्। तत्। एभ्य उत्तरस्य ङस आस इत्ययमादेशो भवति वा॥ कास। कस्स॥ जास जस्स॥ तास। तस्स॥

आस is optionally substituted for ङस्, after the pronouns किम्, यत् and तत्......

ङ्भ्यः स्सा से ॥ ६ ॥

इकारान्तेभ्यः किमादिभ्य उत्तरस्य ङसः स्सा से इत्येतावादेशौ भवतः ॥ किस्सा । कीसे । कीआ । कीए । कीअ । कीइ ॥ जिस्सा । जीसे । जीआ । जीए । जीअ । जीइ ॥ तिस्सा । तीसे । तीआ । तीए । तीअ । तीइ ॥

स्सा से are substituted for ङस्, after the above-mentioned pronouns when thev are declined like nouns ending in इ (*i. e.*, in the feminine)......

॥ ङेर्हिं ॥ ७ ॥

किमादिभ्य उत्तरस्य ङेः हिं इत्ययमादेशो भवति वा ॥ कहिं । कस्सिं । कम्मि । कत्थ ॥ जहिं । जास्सिं । जम्मि । जत्थ ॥ तहिं ॥ तास्सिं । तम्मि । तत्थ ॥

हिं is optionally substituted for ङि after the above mentioned pronouns......

॥ आहे इआ काले ॥ ८ ॥

किंयत्तद्भ्यो ङेः काले आहे इआ इत्यादेशौ वा भवतः ॥ काहे । जाहे । ताहे ॥ कइआ । जइआ । तइआ ॥ कहिं इत्यादयोऽपि ॥ कदा । यदा । तदा ॥

Instead of ङि in the sense of time, आहे and इआ are optionally substituted after the above pronouns......And also other forms कहिं etc.......

॥ त्तो दो ङसेः ॥ ९ ॥

किंयत्तद्भ्यो ङसेः त्तो दो इत्येतावादेशौ भवतः ॥ कत्तो । कदो ॥ जत्तो । जदो ॥ तत्तो । तदो ॥

Instead of ङसि, त्तो and दो are substituted after the above pronouns.......

॥ तद ओश्च ॥ १० ॥

तद उत्तरस्य ङसेरोकारादेशो भवति वा ॥ तो । तत्तो । तदो ॥

Instead of ङसि, after the pronoun तद्, ओ is optionally substituted......

॥ ङसा से ॥ ११ ॥

वेति वर्तते । तदो ङसा सह से इत्ययमादेशो भवति ॥ पक्षे यथाप्राप्तम ॥ से । तास । तस्स ॥

The option allowed in the preceding sūtra still continues. से is optionally substituted for the pronoun तद् together with ङस्; in the alternative it follows previous rules......

॥ आमा सिं ॥ १२ ॥

तद आमा सह सिं इत्ययमादेशो वा भवति ॥ सिं । ताण ॥ तेषाम् तासाम् ॥

सिं is optionally substituted for the pronoun तद् together with आम्......

॥ किमः कः ॥ १३ ॥

किंशब्दस्य सुपि परतः क इत्ययमादेशो भवति ॥ को । के । केण । केहिं ॥

क is substituted for the pronoun किम् when followed by the affixes of declension......

॥ इदम इमः ॥ १४ ॥

सुपि परत इदम इम इत्ययमादेशो भवति ॥ इमो । इमे । इमं । इमेण । इमेहिं ॥

इम is substituted for इदम when followed by the affixes of declension.......

॥ स्सस्सिमोरद्वा ॥ १५॥

स्सस्सिमोः परत इदमोऽदादेशो वा भवति ॥ अस्स। इमस्स॥ अस्सिं इमास्सिं ॥

अ is optionally substituted for इदम् when followed by स्स and स्सिं......

॥ ङेर्देन हः ॥ १६ ॥

इदमो दकारेण सह ङेः स्थाने हकारादेशो वा भवति ॥ इह ॥ पक्षे। आस्सिं। इमास्सिं। इमम्मि॥

ह is optionally substituted for ङि together with the द of इदम्...In the alternative we have अस्सिं etc.......

॥ न त्थः ॥ १७ ॥

इदमः परस्य ङेः त्थ इत्ययमादेशो न भवति ॥ ङेः स्सिंम्मित्था इति प्राप्ते प्रतिषिध्यते ॥ इह। अस्सिं। इमास्सिं। इमम्मि॥

The form त्थ is not used as a substitute for ङि, when it follows इदम्, and thus the sūtra 2 is so far restricted from applying to this pronoun ...

॥ नपुंसके स्वमोरिदमिणमिणमो ॥ १८ ॥

नपुंसकलिंगे इदमः स्वमोः परतः सविभक्तिकस्य इदं इणं इणमो इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति॥ इदं। इणं। इणमो धणं॥

Instead of इदम्, in the neuter gender, together with सु and अम् we have इदं, इणं and इणमो.

॥ एतदः सावोत्वं वा ॥ १९ ॥

एतच्छब्दस्य सौ परत ओत्वं वा भवति॥ नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते॥ एस। एसो॥ एषः॥

Whe the pronoun एतद् is followed by सु, the substitution of ओ for सु (which by v. 1 is universal) is only optional......

॥ त्तो ङसेः ॥ २० ॥

एतदः परस्य ङसेः त्तो इत्ययमादेशो भवति ॥ एत्तो। एदादो। एदादु। एदाहि ॥ एतस्मात् ॥

त्तो is substituted for ङसि after the pronoun एतद्......

॥ त्तोत्थयोस्तलोपः ॥ २१ ॥

एतदस्तकारस्य त्तोत्थयोः परतो लोपो भवति ॥ एत्तो। एत्थ ॥

The त of एतद् is elided when it is followed by त्तो and त्थ......

॥ तदेतदोः सः सावनपुंसके ॥ २२ ॥

तच्छब्दस्य एतच्छब्दस्य यस्तकारः तस्य सकारादेशो भवति अनपुंसके सौ परतः ॥ सो पुरिसो। सा महिला। एस। एसो। एसा ॥ साविति किम् ॥ एदे। ते। एदं। तं ॥ अनपुंसक इति किम् ॥ तं एदं धणं ॥

स is substituted for त of तद् and एतद् in the masculine and feminine before सु...Why do we specify सु ? Because it does not hold good in the nom. plural, एते and ते...Why do we exclude the neuter ? Because we have तं and एतं in the neuter nom. sing.......

॥ अदसो दो मुः ॥ २३ ॥

अदसो दकारस्य सुपि परतो मु इत्ययमादेशो भवति ॥ अमू पुरिसो। अमू महिला। अमूओ पुरिसो। अमूओ महिलाओ। अमुं वणं। अमूइं वणाइं ॥

मु is substituted for द of the pronoun अदस् before the case-affixes (the final स् being already dropped by iv. 6), and then the word is declined like a noun ending in उ......

॥ हश्च सौ ॥ २४ ॥

अदसो दकारस्य सौ परतो हकारादेशो भवति ॥ अह पुरिसो । अह महिला । अह वणं ॥ हादेशोऽयमोत्वात्वबिन्दून् त्रिष्वपि लिंगेषु परत्वाद्बाधते ॥

ह is also substituted for the द of अदस् before the affix of the nom. sing....... This ह does not admit ओ, आ or अनुस्वार, and therefore remains the same in the three genders.

॥ पदस्य ॥ २५ ॥

अधिकारोऽयम् । आशब्दविधानात् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदस्य तद्भवतीत्येवं वेदितव्यम् । तच्च तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

This sūtra is an अधिकार; it will extend until a शब्द is enjoined which we shall specify when it occurs. The various rules which we shall state henceforward, are to be understood as supplying substitutes for a पद (*i. e.*, the crude word and the case-affix taken together.)

॥ युष्मदस्तं तुमं ॥ २६ ॥

सावित्येव । युष्मदः पदस्य सौ परतः तं तुमं इत्येतावादेशौ भवतः ॥ तं आगदो । तुमं आगदो ॥

The affix सु is repeated from sūtra 24. तं and तुमं are substituted for the pada युष्मद् followed by सु......

॥ तुं चामि ॥ २७ ॥

युष्मदः पदस्य अमि परतः तुं इत्यादेशो वा भवति । तुमं च ॥ तुं पेक्खामि । तुमं पेक्खामि ॥

For the pada युष्मद् followed by अम्, तुं (and also तुमं by the preceding sūtra) is substituted....

॥ तुज्झे तुम्हे जसि ॥ २८ ॥

युष्मदः पदस्य जसि परतः तुज्झे तुम्हे इत्येतावादेशौ भवतः ॥ तुज्झे आगदा । तुम्हे आगदा ॥

For the pada युष्मद् followed by जस्, तुज्झे and तुम्हे are substituted.......

॥ वो च शसि ॥ २९ ॥

शसि युष्मदः पदस्य वो इत्यादेशो भवति । चकारात् तुज्झे तुम्हे च ॥ वो पेक्खामि ॥ तुज्झे तुम्हे पेक्खामि ॥

For the pada युष्मद् followed by शस्, वो is substituted. By the use of च in the sūtra we have तुज्झे and तुम्हे also......

॥ टाङ्योस्तइ तए तुमए तुमे ॥ ३० ॥

युष्मदुत्तरयोः टा ङि इत्येतयोः तइ तए तुमए तुमे इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ टा ॥ तइ तए तुमए तुमे कअं ॥ ङि ॥ तइ तए तुमए तुमे ठिअं ॥

For the pada युष्मद् followed by टा and ङि., तइ, तए, तुमए and तुमे are substituted...

॥ ङसि तुमोतुहतुज्झतुम्हतुम्माः ॥ ३१ ॥

युष्मदः पदस्य ङसि तुमो तुह तुज्झ तुम्ह तुम्म इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ तुमो पदं । तुह तुज्झ तुम्ह तुम्म पदं ॥

For the pada युष्मद् followed by ङसि, तुमो, तुह, तुज्झ, तुम्ह, तुम्म are substituted...

॥ आङि च ते दे ॥ ३२ ॥

आङि तृतीयैकवचने चकाराद् ङसि च परतो युष्मदः पदस्य ते दे इत्येतावादेशौ भवतः ॥ ते कअं । दे कअं ॥ ते धणं । दे धणं ॥

For the pada युष्मद् followed by आङ् the affix of the instr. sing. and also ङस् (which we infer from च in the sūtra) ते and दे are substituted...

॥ तुमाइ च ॥ ३३ ॥

आङि युष्मदः पदस्य तुमाइ इत्ययमादेशो भवति ॥ तुमाइ कअं॥

For the pada युष्मद् followed by आङ्, तुमाइ is also substituted...

॥ तुज्झेहिं तुम्हेहिं तुम्मेहिं भिसि ॥ ३४ ॥

भिसि परतो युष्मदः पदस्य तुज्झेहिं तुम्हेहिं तुम्मेहिं इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ तुज्झेहिं तुम्हेहिं तुम्मेहिं कअं ॥

For the pada युष्मद् followed by भिस्, तुज्झेहिं, तुम्हेहिं and तुम्मेहिं are substituted...

॥ ङसौ तत्तो तइत्तो तुमादो तुमादु तुमाहि ॥ ३५ ॥

ङसौ परतो युष्मदः पदस्य तत्तो तइत्तो तुमादो तुमादु तुमाहि इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ तत्तो आगदो । तइत्तो तुमादो तुमादु तुमाहि आगदो ॥ त्वदागतः ॥

For the pada युष्मद् followed by ङसि, तत्तो etc., are substituted...

तुम्हाहिंतो तुम्हासुंतो भ्यसि ॥ ३६ ॥

युष्मदः पदस्य पञ्चमीबहुवचने भ्यसि तुम्हाहिंतो तुम्हासुंतो इत्येतावादेशौ भवतः ॥ तुम्हाहिंतो तुम्हासुंतो आगदो ॥

For the pada युष्मद् followed by भ्यस्, तुम्हाहिंतो and तुम्हासुंतो are substituted...

॥ वो भे तुज्झाणं तुम्हाणमामि ॥ ३७ ॥

आमि परतो युष्मदः पदस्य वो भे तुज्झाणं तुम्हाणं इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ वो धणं । भे धणं । तुज्झाणं तुम्हाणं धणं ॥

For the pada युष्मद् followed by आम्, वो, भे etc., are substituted...

॥ ङौ तुमम्मि ॥ ३८ ॥

युष्मदः पदस्य ङौ परतः तुमम्मि इत्यादेशो भवति ॥ तुमम्मि ठिअं ॥ पूर्वोक्ताश्च तइप्रभृतयश्चत्वारोऽप्यादेशा भवन्ति ॥

For the pada युष्मद् followed by ङि, तुमम्मि is substituted. By sūtra 30 we have also तइ etc...

॥ तुज्झेसु तुम्हेसु सुपि ॥ ३९ ॥

युष्मदः पदस्य सप्तमीबहुवचने तुज्झेसु तुम्हेसु इत्येतावादेशौ भवतः ॥ तुज्झेसु ठिअं । तुम्हेसु ठिअं ॥

For the pada युष्मद् followed by सुप्, तुज्झेसु and तुम्हेसु are substituted...

॥ अस्मदो हमहमहअं सौ ॥ ४० ॥

अस्मदः पदस्य सौ परतो हं अहं अहअं इत्येत आदेशा भवन्ति॥ हं अहं अहअं करेमि ॥

For the pada अस्मद् followed by सु, हं, अहं and अहअं are substituted...

॥ अहम्मिरमि च ॥ ४१ ॥

अमि परतोऽस्मदः पदस्य अहम्मि इत्ययमादेशो भवति । सौ च ॥ अहम्मि पेक्ख । अहम्मि करेमि ॥ मां प्रेक्षस्व । अहं करोमि ॥

For the pada अस्मद् followed by अम्, अहम्मि is substituted, and from the च of the sūtra we infer that it may also be similarly substituted for the nom. sing.......

॥ मं ममं ॥ ४२ ॥

अमीति वर्तते । अस्मदः पदस्य अमि परतो मं ममं इत्येतावादेशौ भवतः ॥ मं ममं पेक्ख ॥

For the pada अस्मद् followed by अम्, मं and ममं are substituted......

अम्हे जश्शसोः ॥ ४३ ॥

अस्मदः पदस्य जश्शसोः परतः अम्हे इत्ययमादेशो भवति ॥ अम्हे आगदा । अम्हे पेक्ख ॥

For the pada अस्मद् followed by जस् and शस्, अम्हे is substituted.......

॥ णो शसि ॥ ४४ ॥

अस्मदः पदस्य शसि परतो णो इत्ययमादेशो भवति ॥ णो पेक्ख ॥ अस्मान् प्रेक्षस्व ॥

For the pada अस्मद् followed by शस्, णो is substituted...

॥ आङि मे ममाइ ॥ ४५ ॥

अस्मदः पदस्य आङि परतो मे ममाइ इत्येतावादेशौ भवतः ॥ मे कअं । ममाइ कअं ॥

For the pada अस्मद् followed by आङ्, मे and ममाइ are substituted......

॥ ङौ च मइ मए ॥ ४६ ॥

अस्मदः पदस्य ङौ परतो मइ मए इत्येतावादेशौ भवतः। चकारात्तृतीयैकवचने च ॥ मइ मए ठिअं । मइ मए कअं ॥

For the pada अस्मद् followed by ङि, मइ and मए are substituted. By the use of the word च in the sūtra we infer that these substitutes are also used in the instr. sing .....

॥ अम्हेहिं भिसि ॥ ४७ ॥

अस्मदः पदस्य भिसि अम्हेहिं इत्ययमादेशो भवति ॥ अम्हेहिं कअं ॥

For the pada अस्मद् followed by भिस्, अम्हेहिं is substituted.......

॥ मत्तो मइत्तो ममादो ममादु ममाहि ङसौ ॥ ४८ ॥

अस्मदः पदस्य ङसौ परत एत आदेशा भवन्ति ॥ मत्तो गदो । मइत्तो । ममादो ममादु ममाहि गदो ॥

For the pada अस्मद् followed by ङसि, मत्तो etc., are substituted...

॥ अम्हाहिंतो अम्हासुंतो भ्यासि ॥ ४९ ॥

अस्मदः पदस्य भ्यसि परत अम्हाहिंतो अम्हासुंतो इत्येतावादेशौ भवतः ॥ अम्हाहिंतो अम्हासुंतो गदो ॥

For the pada अस्मद् followed by भ्यस्, अम्हाहिंतो and अम्हासुंतो are substituted...

॥ मे मम मह मज्झ ङसि ॥ ५० ॥

अस्मदः पदस्य ङसि परत एत आदेशा भवन्ति ॥ मे धणं । मम मह मज्झ धणं ॥

For the pada अस्मद् followed by ङस्, मे, मम, मह and मज्झ are substituted...

॥ मज्झ णो अम्ह अम्हाणमम्हे आमि ॥ ५१ ॥

अस्मदः पदस्य आमि परत एत आदेशा भवन्ति ॥ मज्झ णो अम्ह अम्हाणं अम्हे धणं ॥ अस्माकं धनं ॥

For the pada अस्मद् followed by आम्, मज्झ etc., are substituted ..

॥ ममम्मि ङौ ॥ ५२ ॥

अस्मदः पदस्य ङौ परतो ममम्मि इत्यादेशो भवति ॥ ममम्मि ठिअं ॥ पूर्वोक्तौ मइ मए इत्येतौ च ॥

For the pada अस्मद् followed by ङि, ममम्मि is substituted, as also मइ and मए enjoined by sūtra 46.

अम्हेसु सुपि ॥ ५३ ॥

अस्मदः पदस्य सप्तमीबहुवचने सुपि परतः अम्हेसु इत्ययमादेशो भवति ॥ अम्हेसु ठिअं ॥

For the pada अस्मद् followed by सुप्, the affix of the loc. sing., अम्हेसु is substituted...

॥ द्वेर्दो ॥ ५४ ॥

पदस्येति निवृत्तम् । सुपीति वर्तते ॥ द्विशब्दस्य दो इत्ययमादेशो भवति सुपि परतः ॥ दोहिं । दोसु ॥ द्वाभ्यां । द्वयोः ॥

The अधिकार of पद. ends here. सुपि of the preceding sūtra is implied here (but the sense is, not सुप of the loc. plural, but सुप प्रत्याहार, all case-affixes). For the word द्वि, दो is substituted before the case affixes......

॥ त्रेस्तिः ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दस्य सुपि परतः ति इत्यादेशो भवति ॥ तीहिं । तीसु ॥ त्रिभिः । त्रिषु ॥

For the word त्रि, ति is substituted before the case-affixes......

तिण्णि जश्शस्भ्याम् ॥ ५६ ॥

त्रिशब्दस्य जश्शस्भ्यां सह तिण्णि इत्यादेशो भवति ॥ तिण्णि आगदा । तिण्णि पेक्ख ॥ त्रय आगताः । त्रीन्प्रेक्षस्व ॥

तिण्णि is substituted for त्रि together with जस् and शस्...

॥ द्वेर्दुवे दोण्णि वा ॥ ५७ ॥

द्विशब्दस्य जश्शस्भ्यां सह दुवे दोण्णि इत्येतावादेशौ भवतः ॥ दुवे कुणंति । दोण्णि कुणंति ॥ पक्षे दो कुणंति ॥ द्वौ कुरुतः ॥ दुवे पेक्ख । दोण्णिं पेक्ख । पक्षे दो पेक्ख ॥ द्वौ प्रेक्षस्व ॥

दुवे and दोण्णि are optionally substituted for द्वि together with जस् and शस्......In the alternative we have दो......

॥ चतुरश्चत्तारो चत्तारि ॥ ५८ ॥

चतुर्शब्दस्य जश्शस्भ्यां सह चत्तारो चत्तारि इत्येतावादेशौ भवतः ॥ चत्तारो चत्तारि पुरिसा कुणंति । चत्तारो चत्तारि पुरिसे पेक्ख ॥

For the word चतुर् together with जस and शस्, चत्तारो and चत्तारि are substituted......

॥ एषामामो ण्हं ॥ ५९ ॥

एषां द्वित्रिचतुःशब्दानामामः स्थाने ण्हं इत्ययमादेशो भवति ॥ दोण्हं धणं । तिण्हं धणं । चउण्हं धणं ॥

Instead of आम, we have ण्हं after द्वि, त्रि and चतुर्......

॥ शेषोऽन्दतवत् । ६० ॥

शेषः सुब्विधिरदन्तवद्भवति। अकारान्ताद् भिसो हिं इत्ययमादेश उक्त इकारोकारान्तादपि भवति । अग्गीहिं वाऊहिं । एवं मालाहिं णईहिं वहूहिं । अग्गिस्स वाउस्स । अग्गीदो । वाऊदो । अग्गीदु । वाऊदु । एवं दोहिं तीहिं चऊहिं ॥

The rest of the rules of declension are the same as those for words ending in अ. Thus the sūtra भिसो हिं is applicable to words ending in इ and उ.......

॥ न ङिङस्योरेदातौ ॥ ६१ ॥

इकारोकारान्तानां ङिङस्योरदन्तवद् एकाराकारौ न भवतः ॥ अग्गिम्मि वाउम्मि । अग्गीदो वाऊदो । अग्गीदु वाऊदु । अग्गीहि वाऊहि ॥

ए and आ are not used as substitutes for ङि and ङसि after words ending in इ and उ, as they are in the case of nouns ending in अ......

॥ ए भ्यसि ॥ ६२ ॥

नेत्यनुवर्तते। भ्यसि परत इकारोकारान्तयोरदन्तवदेत्वं न भवति ॥ अग्गीहिंतो वाऊहिंतो ॥ अग्गीसुंतो। वाऊसुंतो ॥

The word न is repeated from the previous sūtra. The ending इ and उ are not changed to ए as the ending अ of a word is, before भ्यस......

॥ द्विवचनस्य बहुवचनम् ॥ ६३ ॥

सर्वासां विभक्तीनां सुपां तिङां च द्विवचनस्य बहुवचनं प्रयोक्तव्यम् ॥ वृक्षौ। वच्छा ॥ वृक्षाभ्यां। वच्छेहिं। वच्छाहिंतो ॥ वृक्षयोः। वच्छाण। वच्छेसु ॥

तिङो यथा ॥ तिष्ठतः। चिट्ठंति ॥

In all affixes, whether for the cases of nouns or the persons of verbs, we must use the plural instead of the dual...

॥ चतुर्थ्याः षष्ठी ॥ ६४ ॥

चतुर्थीविभक्तेः स्थाने षष्ठीविभक्तिर्भवति ॥ बह्मणस्स देहि। बह्मणाण देहि ॥ ब्राह्मणाय देहि। ब्राह्मणेभ्यो देहि ॥

Instead of the affix of the dative case, we must use that of the genitive...

॥ इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे सर्वनामपरिच्छेदः षष्ठः ॥

॥ अथ सप्तम परिच्छेदः ॥

॥ ततिपोरिदेतौ ॥ १ ॥

त तिप् इत्येतयोरेकैकस्य स्थाने इत् एत् इत्येतावादेशौ भवतः ॥ पढइ पढए। सहइ सहए ॥ पठति पठते। सहति सहते ॥

For त and तिप् (the affixes of the third person sing. in the आत्मनेपद and the परस्मैपद) इ and ए are mutually substituted...

॥ थास्सिपोः सि से ॥ २ ॥

थास् सिप् इत्येतयोरेकैकस्य स्थाने सि से इत्येतावादेशौ भवतः॥ पढसि पढसे । सहसि सहसे ॥

For थास् and सिप् (the affixes of the second person sing. in the आत्मनेपद and the परस्मैपद) सि and से are mutually substituted...

॥ इट्मिपोर्मिः ॥ ३ ॥

इट् मिप् इत्येतयोः स्थाने मिर्भवति ॥ पढामि । हसामि । सहामि ॥

For इट् and मिप् (the affixes of the first person. sing. in the आत्मनेपद and परस्मैपद) मि is substituted...

॥ न्तिहेत्थामोमुमा बहुषु ॥ ४ ॥

बहुषु वर्तमानानां तिङां स्थाने न्ति, ह इत्था, मो मु म इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ प्रथमपुरुषस्य । रमंति । पढंति । हसंति ॥ मध्यमस्य ॥ रमह । पढह । हसह । पढित्था ॥ उत्तमस्य ॥ पढामो ॥ पढमु । पढम ॥

For the conjugational affixes in the plural, न्ति (3rd person), ह, इत्था (2nd person), and मो, मु, म, (1st person) are substituted...

॥ अत ए से ॥ ५ ॥

नित्यार्थं वचनं यतो विशेषणम् । ततिपोः सिप्थासोः ए से इत्यादेशावत एव परौ भवतः । नान्यस्मात् ॥ ततिपोः । रमए पढए ॥ सिप्थासोः । रमसे पढसे ॥ अत इति किम् । होइ । भवति ॥

This rule limits what would otherwise be of constant application. The ए and से which are substituted by sūtras 1, 2 are only substituted when they follow अ, and not otherwise......Why do we say 'after अ'? Because we have on ly होइ, होसि......

॥ अस्तेर्लोपः ॥ ६ ॥

अस्तेर्धातोः थास्सिपोरादेशयोः परतो लोपो भवति ॥ त्तुत्तो सि। पुरिसो सि ॥ सुप्तोऽसि । पुरुषोऽसि ॥

The root अस् to be, is elided when the substitutes (vii.2) for the affixes थास् and सिप् follow......

॥ मिमोमुमानामधो हश्च ॥ ७ ॥

मिमोमुमानामस्तेः परेषामधो हकारः प्रयोक्तव्यः । अस्तेश्च लोपः॥ गओ ह्मि । गअ म्हो । गअ म्हु । गअ म्ह ॥ गतोऽस्मि । गताः स्मः॥

ह is to be used immediately after the म् in the affixes मि, मो, मु, म, when they follow the root अस्, its elision being still enjoined by the preceding sūtra......

॥ यक ईअइज्जौ ॥ ८ ॥

यकः स्थाने ईअ इज्ज इत्यादेशौ भवतः ॥ पढीअइ पढिज्जइ। सहीअइ सहिज्जइ ॥ पठ्यते । सह्यते ॥

For यक् (the affix of the passive) ईअ and इज्ज are substituted (and the personal affixes subjoined to these)......

॥ नान्त्यद्वित्वे ॥ ९ ॥

धातोरन्त्यद्वित्वे सति यक ईअ इज्ज इत्यादेशौ न भवतः ॥ हस्सइ । गम्मइ ॥ गम्यते । हस्यते ॥ गमादीनां विकल्पेन द्वित्वविधानात् द्वित्वविधान उक्तावादेशौ न भवतः। द्वित्वाविधाने तु भवत एव ॥ गमीअइ । गमिज्जइ ॥

These substitutes for यक् do not take place when the final consonant of the root is doubled....By viii. 58 this doubling of the final is optional in the verbs गम् etc.; therefore when the final is not doubled, the sūtra 8 remains in force, and thus we have गमीअइ and गमिज्जइ....

॥ न्तमाणौ शतृशानचोः ॥ १० ॥

शतृ शानच् इत्येतयोरेकैकस्य न्त माण इत्येतावादेशौ भवतः ॥ पढंतो । पढमाणो ॥ हसंतो । हसमाणो ॥

For the perticipial affixes शतृ and शानच्, न्त and माण are mutually substituted...

॥ ई च स्त्रियाम् ॥ ११ ॥

स्त्रियां वर्तमानयोः शतृशानचोरीकारादेशो भवति । न्तमाणौ च ॥ हसई । हसंती । हसमाणा ॥ वेवई । वेवंती । वेवमाणा ॥

ई is substituted (as well as the regular forms from न्त and माण) for शतृ and शानच् when used in the feminine...

॥ धातोर्भविष्यति हिः ॥ १२ ॥

भविष्यति काले धातोः परो हिशब्दः प्रयोक्तव्यः ॥ होहिइ । हसिहिइ ॥ होहिंति । हसिहिंति ॥ भविष्यति । हसिष्यति । भविष्यंति । हसिष्यंति ॥

The syllable हि is to be used after the root in the Future (and the personal affixes of the Present tense added to this)...

॥ उत्तमे स्सा हा च ॥ १३ ॥

भविष्यत्युत्तमे स्सा हा इत्येतौ प्रयोक्तव्यौ । चकारात् हिश्च ॥ होस्सामि । होहामि । होहिमि । होस्सामो । होहामो । होहिमो । इत्यादि ॥ भविष्यामि । भविष्यामः ॥

In the first person of the Future we are to use after the root स्सा and हा and also हि (as we infer from the च in the sūtra)...

॥ मिना स्सं वा ॥ १४ ॥

भविष्यत्युत्तमे मिना सह धातोः परः स्संशब्दः प्रयोक्तव्यो वा ॥ होस्सं । पक्षे होस्सामि । होहामि । होहिमि ॥

In the first person. sing. of the Future स्सं may optionally be used after the root, superseding the personal affix मि.......In the alternative we have होस्सामि etc. ...

॥ मोमुमैर्हिस्साहित्था ॥ १५ ॥

भविष्यति काल उत्तमे बहुवचनादेशस्य मो मु म इत्येतैः सह हिस्सा हित्था इत्येतावादेशौ वा भवतः ॥ होहिस्सा होहित्था। हसिहिस्सा हसिहित्था॥ भविष्यामः। हसिष्यामः ॥ पक्षे। होहिमो। होस्सामो। होहामो। हसिहिमो। हसिस्सामो। हसिहामो। एवं मुमयोरपि। इत्यादि ॥

In the first person plural of the Future, हिस्सा and हित्था may be optionally added after the root, instead of any substitute for a plural affix, superseding मो, मु or म......

॥ कृदाश्रुवचिगमिरुदिदृशिविदिरूपाणां काहं दाहं सोच्छं वोच्छं गच्छं रोच्छं दच्छं वेच्छं ॥ १६ ॥

भविष्यति काल उत्तमैकवचने कृञादीनां स्थाने यथासंख्यं काहं प्रभृतय आदेशा भवन्तिं ॥ काहं करिष्यामि । दाहं दास्यामि। सोच्छं श्रोष्यामि । वोच्छं वक्ष्यामि। गच्छं गमिष्यामि । रोच्छं रोदिष्यामि। दच्छं द्रक्ष्यामि । वेच्छं वेत्स्यामि इत्यादि ॥

In the first person sing. of the Future, instead of the roots कृ. etc., काहं etc., are respectively substituted...

॥ श्रवादीनां त्रिष्वप्यनुस्वारवर्जं हिलोपश्च वा ॥ १७ ॥

श्रु इत्येवमादीनां प्रथममध्यमोत्तमेषु त्रिष्वपि पुरुषेषु परतो भविष्यति काले सोच्छं इत्यादय आदेशा भवन्ति । अनुस्वारं विहाय। हिलोपश्च वा ॥

सोच्छिइ सोच्छिहिइ । श्रोष्यति ॥ सोच्छिंति । सोच्छिहिंति । श्रोष्यंति ॥ सोच्छिसि सोच्छिहिसि । श्रोष्यसि ॥ सोच्छित्था। सोच्छि-

हित्था। श्रोष्यथ ॥ सोच्छिमि। सोच्छिहिमि। श्रोष्यामि ॥ सोच्छिमो। सोच्छिहिमो। सोच्छिमु। सोच्छिहिमु। सोच्छिम। सोच्छिहिम। सोच्छिस्सामो। सोच्छिस्सामु। सोच्छिस्साम ॥ श्रोष्यामः ॥ एवं वोच्छादिरपि ॥

सोच्छं etc. (without the अनुस्वार) are substituted for श्रु etc., in the Future, even when the affixes of the first, second or third person follow; the elision or insertion of हि (by sūtra 12) is optional......

॥ उसुमु विध्यादिष्वेकस्मिन् ॥ १८ ॥

विध्यादिष्वेकस्मिन्नुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य यथासंख्यं उ सु मु इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ हसउ। हससु। हसमु ॥ हसतु। हस। हसानि ॥

उ, सु, मु are severally substituted for the proper sing. affixes in the sense of command etc. (Compare पाणिनि iii. 3. 161–162).

॥ न्तुहमो बहुषु ॥ १९ ॥

विध्यादिषु बहुषूत्पन्नस्य प्रत्ययस्य यथासंख्यं न्तु ह मो इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ हसंतु। हसह। हसामो ॥

न्तु, ह, मो are severally substituted for the proper plural affixes in the sense of command, etc....

॥ वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोर्ज्जज्जा वा ॥ २० ॥

वर्तमाने भविष्यदनद्यतने विध्यादिषु चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य ज्ज ज्जा इत्येतावादेशौ वा भवतः। पक्षे यथाप्राप्तम्। वर्तमाने तावत्। होज्ज होज्जा। हसेज्ज हसेज्जा। पक्षे होइ हसइ ॥ भविष्यदनद्यतने। होज्ज होज्जा। पक्षे होहिइ। इत्यादि ॥ विध्यादिष्वेवम् ॥

ज्ज and ज्जा are optionally substituted for proper affixes of the Present and the Past definite (अनद्यतन), Future, and also when command etc. are implied ; there being an option the previous forms may by retained......

॥ मध्ये च ॥ २१ ॥

वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोर्विध्यादिषु च धातुप्रत्यययोर्मध्ये ज्ज ज्जा इत्येतावादेशौ वा भवतः ॥ वर्तमाने । होज्जइ होज्जाइ । पक्षे यथाप्राप्तम् । विध्यादिषु । होज्जउ होज्जाउ । भवेदित्यादि ॥

ज्ज and ज्जा are also optionally inserted between the root and the affixes, in the Present, Future and the Imperative.

॥ नानेकाचः ॥ २२ ॥

वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोर्विध्यादिषु चानेकाचो धातोः प्रत्यये परे मध्ये ज्ज ज्जा इत्येतावादेशौ न भवतः किं त्वन्त एव भवतः ॥ हसइ तुवरइ ॥ अन्ते यथा ॥ हसेज्ज हसेज्जा तुवरेज्ज तुवरेज्जा । एवमन्येऽप्युदाहर्तव्याः ॥

ज्ज and ज्जा, however, are not thus inserted between the root and the affix, except when the root ends in a vowel (and is, therefore, monosyllabic, एकाच, since a root which ends in a consonant, becomes dissyllabic by the addition of the अनुबन्ध vowel)......But this does not preclude their being employed at the end......

॥ ईअ भूते ॥ २३ ॥

भूते काले धातोः प्रत्ययस्य ईअ इत्ययमादेशो भवति ॥ हुवीअ हसीअ ॥ अभवत् । अहसन् ॥

ईअ is substituted for the affix after a root in the Past tense......

॥ एकाचो हीअ ॥ २४ ॥

भूते काल एकाचो धातोः प्रत्ययस्य हीअ इत्ययमादेशो भवति ॥ होहीअ ॥ अभूत् ॥

हीअ is substituted for the affix after a monosyllabic root in the Past tense......

॥ अस्तेरासिः ॥ २५ ॥

अस्तेर्भूते काल एकस्मिन्नर्थे आसि इति निपात्यते ॥ आसि राआ । आसि वहू ॥ आसीद्राजा । आसीद्वधूः ॥

आस is substituted for अस्ति in the sing. of the Past tense.......

॥ णिच एदादेरत आत् ॥ २६ ॥

णिचप्रत्ययस्य एकारादेशो भवति । धातोरादेरकारस्य च आत्वं भवति ॥ कारेइ । हासेइ । पाढेइ ॥ कारयति । हासयति । पाठयति ॥

ए is substituted for णिच्, the causal affix and the अ in the first syllable of the root becomes आ......

॥ आवे च ॥ २७ ॥

णिच आवे इत्ययमादेशो भवति । चकारात् पूर्वोक्तं च ॥ करावेइ । हसावेइ । पढावेइ । कारावेइ इत्यादि ॥

आवे also is substituted for णिच्, as well as ए......

॥ आविः क्तकर्मभावेषु वा ॥ २८ ॥

णिच आविरादेशो भवति वा क्तप्रत्यये परतो भावकर्मणोश्च ॥ कराविअं हसाविअं पढाविअं। कारिअं हासिअं पाढिअं ॥ भावकर्मणोश्च कराविज्जइ । हसाविज्जइ । पढाविज्जइ । कारिज्जइ । हासिज्जइ । पाढिज्जइ ॥ कारितं । हासितं । पाठितं । कार्यते । हास्यते । पाठ्यते ॥

आवि is optionally substituted for णिच् when क्त (the affix of the past passive participle,) follows and also in the passive voice (भावकर्मणोः)......

॥ नेदावे ॥ २९ ॥

क्तभावकर्मसु णिच्प्रत्ययस्य एत् आवे इत्येतावादेशौ न भवतः॥ कारिअं । कराविअं । कारिज्जइ । कराविज्जइ ॥

ए and आवे are not substituted for णिच्, when क्त follows or in the passive voice......

॥ अत आ मिपि वा ॥ ३० ॥

अकारान्ताद्धातोर् मिपि परत आकारदेशो भवति वा ॥ हसामि। हसमि ॥

आ is optionally substituted for the final of a root ending in अ, when मिप् follows......

॥ इच्च बहुषु ॥ ३१ ॥

मिपो बहुषु परतोऽत इकारादेशो भवति । चकारादाकारश्च ॥ हसिमो । हसामो । हसिमु । हसामु ॥

इ is substituted (as well as आ) for the final अ in the first person plural......

॥ क्ते ॥ ३२ ॥

क्तप्रत्यये परतोऽत इर्भवति ॥ हसिअं । पढिअं ॥

इ is substituted for the final अ, when क्त, the affix of the past passive participle, follows......

॥ ए च क्त्वातुमुन्तव्यभविष्यत्सु ॥ ३२ ॥

क्त्वा तुमुन् तव्य इत्येतेषु भविष्यति काले च अत एत्वं भवति। चकारादिश्च ॥ हसेऊण हसिऊण । हसेउं हसिउं । हसेअव्वं हसिअव्वं । हसेहिइ हसिहिइ ॥

When the affixes क्त्वा, तुमुन् and तव्य follow, and also in the Future tense, ए is substituted for the final अ of the root; and also इ, as we infer from the word च in the sūtra......

॥ लादेशे वा ॥ ३४ ॥

लकारादेशे परतोऽत एत्वं भवति वा ॥ हसेइ हसइ । पढेइ पढइ । हसेंति हसंति । हसेउ हसउ ॥

ए is substituted for the final अ of the root wherever it is followed by ल *i. e.*, any conjugational affix...

॥ इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे तिङ्विधिर्नाम सप्तमः परिच्छेदः ॥

॥ अथाष्टमः परिच्छेदः ॥

॥ भुवो होहुवौ ॥ १ ॥

भू सत्तायाम् । एतस्य धातोर्हो हुव इत्येतावादेशौ भवतः ॥ होइ हुवइ । होंति हुवंति ॥

For the verbal root भू to be, हो and हुव are substituted...

॥ क्ते हुः ॥ २ ॥

भुवः क्तप्रत्यये परतो हु इत्यादेशो भवति । हुअं ॥

When भू is followed by क्त, हु is substituted......

॥ प्रादेर्भवः ॥ ३ ॥

प्रादेरुत्तरस्य भुवो भव इत्ययमादेशो भवति ॥ पभवइ । उब्भवइ । संभवइ । परिभवइ ॥

When भू follows a preposition such as प्र, भव is substituted.......

॥ त्वरस्तुवरः ॥ ४ ॥

ञित्वरा संभ्रमे । अस्य धातोस्तुवर इत्ययमादेशो भवति॥ तुवरइ॥

For the root त्वर् to hasten, तुवर is substituted......

॥ क्ते तुरः ॥ ५ ॥

क्तप्रत्यये तुर इत्ययमादेशो भवति ॥ तुरिअं ॥

When the root त्वर् is followed by क्त, तुर is substituted.

॥ घुणो घोलः ॥ ६ ॥

घुण घूर्ण भ्रमणे । अस्य धातोर्घोल इत्ययमादेशो भवति घोलइ ॥

For the root घुण् (which in the धातुपाठ is arranged with घूर्ण् in the sense of 'rolling', घोल is substituted......

॥ णुदो णोल्लः ॥ ७ ॥

णुद प्रेरणे अस्य धातोर्णोल्ल इत्ययमादेशो भवति ॥ णोल्लइ । पणोल्लइ ॥

For the root णुद् to send, णोल्ल is substituted......

॥ दूङो दूमः ॥ ८ ॥

दूङ् परितापे । अस्य धातोर्दूमादेशो भवति ॥ दूमइ ॥

For the root दू to be pained, दूम is substituted......

॥ पटेः फलः ॥ ९ ॥

अट पट गतौ । अस्य धातोः फल इत्ययमादेशो भवति । फलिअं हिअअं ॥

For the root पट् (associated in the धातुपाठ with अट् in the sense of moving), फल is substituted......

॥ पदेः पालः ॥ १० ॥

पद गतौ । अस्य धातोः पाल इत्ययमादेशो भवति ॥ पालेइ ॥

For the root पद् to go, पाल is substituted......

॥ वृषकृषमृषहृषामृतो ऽरिः ॥ १० ॥

वृषादीनामृतः स्थान अरि इत्यादेशो भवति ॥ वरिसइ । करिसइ । मरिसइ । हरिसइ ॥

अरि is substituted for the ऋ in the roots वृष् etc......

॥ ऋतो ऽरः ॥ १२ ॥

ऋकारान्तस्य धातोर्ऋतः स्थान अर इत्यादेशो भवति ॥ मृ । मरइ ॥ सृ । सरइ ॥ वृ । वरइ ॥

अर is substituted when the root ends in ऋ......

॥ कृञः कुणो वा ॥ १३ ॥

डुकृञ् करणे । अस्य धातोः प्रयोगे कुणो वा भवति ॥ कुणइ । करइ ॥

For the root कृ to do, कुणो is optionally substituted......

॥ जृभो जंभाअः ॥ १४ ॥

जभ जृभी गात्रविनामे । अस्य धातोर्जंभाअ इत्ययमादेशो भवति ॥ जंभाअइ ॥

For the root जृभ् to yawn, जंभाअ is substituted......

॥ ग्रहेर्गेण्हः ॥ १५ ॥

ग्रह उपादाने । अस्य धातोर्गेण्हो भवति ॥ गेण्हइ ॥

For the root ग्रह् to take, गेण्ह is substituted......

॥ घेत् क्त्वातुमुन्तव्येषु ॥ १६ ॥

ग्रहेर्घेत् इत्ययमादेशो भवति क्त्वातुमुन्तव्येषु परतः ॥ घेत्तूण। घेत्तुं । घेत्तव्वं ॥

घेत् is substituted for ग्रह्, when followed by क्त्वा, तुमुन् and तव्य...

॥ कृञः का भूतभविष्यतोश्च ॥ १७ ॥

भूतभविष्यतोः कालयोः कृञः का इत्ययमादेशो भवति । चकारात् क्त्वातुमुन्तव्येषु परतः ॥ काहीअ । काहिइ । काऊण । काउं । काअव्वं ॥

का is substituted for the root कृ to do, in the Past and Future tenses, and also (as we infer from the च in the sūtra) when the affixes क्त्वा, तुमुन् and तव्य follow......

॥ स्मरतेर्भरसुमरौ ॥ १८ ॥

स्मृ चिन्तायाम् । अस्य धातोर्भरसुमरौ भवतः ॥ भरइ । सुमरइ ।

भर and सुमर are substituted for the root स्मृ to recollect...

॥ भियो भाबीहौ ॥ १९ ॥

ञिभी भये । अस्य धातोर्भाबीहौ भवतः ॥ भाइ । बीहइ ॥
For the root भी to fear, भा and बीह are substituted......

॥ जिघ्रतेः पापाऔ ॥ २० ॥

घ्रा गन्धग्रहणे । अस्य धातोः पा पाअ इत्यादेशौ भवतः ॥ पाइ पाअइ ॥

For the root घ्रा to smell, पा and पाअ are substituted......

॥ म्लै वावाऔ ॥ २१ ॥

म्लै गात्रविनामे । अस्य धातोर्वावाऔ भवतः ॥ वाइ । वाअइ ॥
For the root म्लै to wither, वा and वाअ are substituted...

॥ तृपस्थिपः ॥ २२ ॥

तृप तृंप तृप्तौ । अस्य धातोस्थिपो भवति ॥ थिंपइ ॥
For the root तृप् to be pleased, (associated with तृम्प् in the धातुपाठ) थिंप is substituted......

॥ ज्ञो जाणमुणौ ॥ २३ ॥

ज्ञा अवबोधने । अस्य धातोर्जाणमुणौ भवतः ॥ जाणइ । मुणइ ॥
For the root ज्ञा to know, जाण and मुण are substituted...

॥ जल्पेर्लो मः ॥ २४ ॥

जल्प व्यक्तायां वाचि । अस्य धातोर्लकारस्य मकारो भवति ॥ जंपइ ॥

In the root जल्प् to speak articulately, the ल् is substituted by म्......

॥ ष्ठाध्यागानां ठाअझाअगाआः ॥ २५ ॥

ष्ठा गतिनिवृत्तौ । ध्यै चिन्तायाम् । कै गै रै शब्दे । एतेषां ठाअ झाअ गाअ इत्येत आदेशा भवन्ति । ठाअंति । झाअंति । गाअंति ॥

For the roots ष्ठा to stand, ध्यै to meditate and गै to sing (given in the धातुपाठ along with कै and रै) ठाअ, झाअ and गाअ are respectively substituted ......

|| ठाझागाश्च वर्तमानभविष्यद्विध्याद्येकवचनेषु || २६ ||

ष्ठाध्यागानां ठा झा गा इत्यादेशा भवन्ति चकारात् पूर्वोक्ताश्च वर्तमानभविष्यद्विध्याद्येकवचनेषु परतः || ठाइ ठाअइ । ठाहिइ ठाअहिइ । ठाउ ठाअउ || झाइ झाअइ । झाहिइ झाअहिइ । झाउ झाअउ || गाइ गाअइ । गाहिइ गाअहिइ । गाउ गाअउ ||

For the roots ष्ठा, ध्यै and गै, when followed by the sing. affixes of the Imperative, the Future and the Present ठा, झा and गा are severally substituted as well as the substitutes mentioned in the preceding sūtra......

|| खादिधाव्योः खाधौ || २७ ||

खादृ भक्षणे । धावु जवे । एतयोर्धात्वोः खा धा इत्यादेशौ भवतः । वर्तमानभविष्यद्विध्याद्येकवचनेषु || खाइ । खाहिइ । खाउ || धाइ । धाहिइ । धाउ ||

For the roots खाद् to eat, and धाव् to run, खा and धा are respectively substituted......

|| ग्रसेर्विसः || २८ ||

ग्रसु ग्लसु अदने । अस्य धातोर्विसो भवति || विसइ ||

For the root ग्रस् to eat, (given in the धातुपाठ along with ग्लस्) विस् is substituted......

|| चिञश्चिणः || २९ ||

चिञ् चयने । अस्य धातोश्चिणो भवति || चिणइ ||

For the root चि to collect, चिण is substituted...

॥ क्रीञः किणः ॥ ३० ॥

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये। अस्य धातोः किणो भवति ॥ किणइ ॥

For the root क्री to barter, किण is substituted......

॥ वेः के च ॥ ३१ ॥

वेरुत्तरस्य क्रीञः के आदेशः किणादेशश्च भवति ॥ विकेइ। विक्किणइ ॥

For the root क्री after the preposition वि, के is substituted as also किण as we enfer from च in the sūtra...

॥ उद्ध्म उद्धुमा ॥ ३२ ॥

ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः। अस्य धातोरुत्पूर्वस्य उद्धुमा भवति। उद्धुमाइ ॥

For the root ध्मा to blow, when preceded by the preposition उद्, उद्धुमा is substituted......

॥ श्रदो धो दहः ॥ ३३ ॥

श्रच्छब्दादुत्तरस्य डुधाञ् धारणपोषणयोः अस्य धातोर्दहादेशो भवति ॥ सद्दहइ। सद्दहिअं ॥

For the root धा to hold, when preceded by the particle श्रद्, दह is substituted......

॥ अवाद्गाहेर्वाहः ॥ ३४ ॥

गाहू विलोडने। अस्य धातोरवादुत्तरस्य वाहादेशो भवति ॥ ओवाहइ। अववाहइ ॥

For the root गाहृ to dip, when preceded by the preposition अव, वाह is substituted......

॥ कासेर्वासः ॥ ३५ ॥

अवादित्यनुवर्तते । कासृ शब्दकुत्सायां । अस्य धातोरवादुत्तरस्य वासो भवति ॥ ओवासइ । अववासइ ॥

Preceded by अव continues to be implied from the preceding sūtra. For the root कास् to cough, when preceded by अव, वास is substituted......

॥ निरो माङो माणः ॥ ३६ ॥

माङ् माने । अस्य धातोर्निरुत्तरस्य माणादेशो भवति । णिम्माणइ ।

For the root मा to measure, when preceded by the preposition निर्, माण is substituted......

॥ क्षियो झिज्जः ॥ ३७ ॥

क्षि क्षये । अस्य धातोर्झिज्जो भवति ॥ झिज्जइ ॥

झिज्ज is substituted for the root क्षि to destroy...

॥ भिदिछिदोरन्त्यस्य न्दः ॥ ३८ ॥

भिदिर् छिदिर् । एतयोरन्त्यस्य न्दो भवति ॥ भिंदइ । छिंदइ ॥

For the final of the roots भिद् and छिद्, न्द is substituted.

॥ कथर्ढः ॥ ३९ ॥

कथ निष्पाके । अस्य धातोरन्त्यस्य ढो भवति ॥ कढइ ॥

For the final of the root कथ् to boil, ढ् is substituted....

॥ वेष्टेश्च ॥ ४० ॥

वेष्ट वेष्टने । अस्य धातोरन्त्यस्य ढो भवति ॥ वेढढइ ॥ योगविभाग उत्तरार्थः ॥

ढ is also substituted for the final of the root वेष्ट् to cover......This and the preceding sūtra, which might

well have been united, are separated on account of the latter of the two being required for the next sūtra (where the word वेष्टेः is implied) .....

|| उत्समोर्लः || ४१ ||

उत्संभ्यामुत्तरस्य वेष्टेरन्त्यस्य लो भवति || उव्वेल्लइ | संवेल्लइ ||

For the final of the root वेष्ट्, ल is substituted, when it is preceded by the prepositions उत् and सम्......

|| रुदेर्वः || ४२ ||

रुदिर् | अस्य धातोरन्त्यस्य वो भवति || रुवइ ||

व is substituted for the final of the root रुद् to weep.

|| उदो विजेः || ४३ ||

उत्पूर्वस्य विजेरन्त्यस्य वकारो भवति || उव्विवइ ||

व is substituted for the final of विज् preceded by उद्......

|| वृधेर्ढः || ४४ ||

वृधु वर्धने | अस्य धातोरन्त्यस्य ढो भवति || वड्ढइ ||

ढ is substituted for the final of वृध् to prosper......

|| हन्तेर्म्मः || ४५ ||

हन्तेरन्त्यस्य म्मो भवति || हम्मइ ||

म्म is substituted for the final of the root हन् to kill......

|| रुषादीनां दीर्घता || ४६ ||

रुषादीनां दीर्घता भवति || रूसइ | तूसइ | सूसइ | रुष्यति | तुष्यति | शुष्यंति ||

In the roots रुष् etc. the vowel is lengthened......

|| च्चो व्रजनृत्योः ४७ ||

व्रज नृती | अनयोरन्त्यस्य च्चो भवति || वच्चइ | णच्चइ ||

च्च is substituted for the final of व्रज् and नृत्......

॥ युधिबुध्योर्ज्झः ॥ ४८ ॥

युध संप्रहारे । बुध अवगमने । अनयोरन्त्यस्य झो भवति ॥ जुज्झइ । बुज्झइ ॥

ज्झ is substituted for the final of युध् and बुध्......

॥ रुधेर्न्धम्भौ ॥ ४९ ॥

रुधिर् । अन्त्यस्य न्धम्भौ भवतः ॥ रुन्धइ । रुम्भइ ॥

न्ध and म्भ are substituted for the final of the root रुध्...

॥ मृदो लः ॥ ५० ॥

मृद क्षालने । अस्य धातोरन्त्यस्य लो भवति ॥ मलइ ॥

ल is substituted for the final of the root मृद् to grind...

॥ शदॢपत्योर्डः ॥ ५१ ॥

शदॢ शातने पतॢ पतने । अनयोरन्त्यस्य डो भवति ॥ सडइ । पडइ ॥

ड is substituted for the final of शद् and पत्......

॥ शकादीनां द्वित्वम् ॥ ५२ ॥

शकॢ शक्तौ । इत्येवमादीनां द्वित्वं भवति ॥ सक्कइ । लग्गइ ॥ शक्नोति । लगति ॥

The final of the root शक् to be able, etc. is doubled...

॥ स्फुटिचल्योर्वा ॥ ५३ ॥

स्फुट विकसने । चल कम्पने । अनयोरन्त्यस्य वा द्वित्वं भवति ॥ फुट्टइ फुडइ । चल्लइ चलइ ॥

The final of the roots स्फुट् to bloom, and चल् to shake, is optionally doubled...

॥ प्रादेर्मीलः ॥ ५४ ॥

प्रादेरुत्तरस्य मीलोऽन्त्यस्य द्वित्वं भवति वा॥ पमिल्लइ । पमीलइ॥

The final of the root मील् to wink, is optionally doubled, when it is preceded by the prepositions प्र etc......

॥ भुजादीनां क्त्वातुमुन्तव्येषु लोपः ॥ ५५ ॥

भुज इत्येवमादीनां क्त्वातुमुन्तव्येषु परतोऽन्त्यस्य लोपो भवति ॥ भोत्तूण । भोत्तुं । भोत्तव्वं ॥ विदः । वेत्तूण । वेत्तुं । वेत्तव्वं ॥ रुदः । रोत्तूण । रोत्तुं । रोत्तव्वं ॥

The finals of the roots भुज् etc. are elided, when the affixes क्त्वा, तुमुन् and तव्य follow......

॥ श्रुहुजिलूधुवां णोऽन्त्ये ह्रस्वः ॥ ५६ ॥

श्रु श्रवणे । हु दानादाने । जि जये ॥ लूञ् छेदने । धूञ् कम्पने । इत्येतेषामन्त्ये णः प्रयोक्तव्यः । दीर्घस्य ह्रस्वो भवति ॥ सुणइ । हुणइ । जिणइ । लुणइ । धुणइ ॥

At the end of roots श्रु, हु, जि, लू and धू, ण is to be employed and the preceding long vowel is to be shortened ......

॥ भावकर्मणोर्व्वश्च ॥ ५७ ॥

एषां भावकर्मणोरन्त्ये व्वशब्दः प्रयोक्तव्यः ॥ चकाराद् णश्च ॥ सुव्वइ सुणिज्जइ । हुव्वइ हुणिज्जइ ॥ जिव्वइ जिणिज्जइ । लुव्वइ लुणिज्जइ । धुव्वइ धुणिज्जइ ॥

At the end of these roots, when the passive is signified, व्व is to be employed; ण may also be used as we infer from the च in the sūtra ......

॥ गमादीनां द्वित्वं वा ॥ ५८ ॥

गमादीनां धातूनां द्वित्वं वा भवति भावकर्मणोः ॥ गम्मइ गमिज्जइ । रम्मइ रमिज्जइ । हस्सइ हसिज्जइ ॥ गम्यते । रम्यते । हस्यते ॥

In the case of the roots गम् etc, the final letter is optionally doubled in the passive......

॥ लिहेर्लिज्झः ॥ ५९ ॥

लिह आस्वादने। अस्य धातोर्लिज्झो भवति भावकर्मणोः॥ लिज्झइ॥

लिज्झ is substituted for लिह् to lick in the passive ......

॥ हृक्रोर्हीरकीरौ ॥ ६० ॥

हृञ् हरणे। डुकृञ् करणे। अनयोर्हीरकीरौ भवतो भावकर्मणोरर्थयोः॥ हीरइ। कीरइ॥

हीर and कीर are respectively substituted for हृ and कृ in the passive......

॥ ग्रहेर्दीर्घो वा ॥ ६१ ॥

ग्रहे्र्धातोर्दीर्घो वा भवति भावकर्मणोरर्थयोः॥ गाहिज्जइ। गहिज्जइ॥

A long vowel is optionally substituted for the short अ in ग्रह् in the passive......

॥ क्तेन दिण्णादयः ॥ ६२ ॥

दिण्ण इत्येवमादयः क्तप्रत्ययेन सह निपात्यन्ते॥ डुदाञ् दाने। दिण्णं॥ रुदिर्। रुण्णं॥ त्रसी। हित्थं॥ दह। दड्ढं॥ रंजि। रत्तं॥

दिण्ण etc. are used as irregular forms for some past passive participles with the affix क्त, *e.g.*, दिण्ण, रुण्ण, हित्थ, दड्ढ, रत्त from दा, रुद्, त्रस्, दह् and रञ्ज्......

॥ खिदेर्विसूरः ॥ ६३ ॥

खिद दैन्ये। अस्य विसूरो भवति॥ विसूरइ। विरहेण विसूरइ बाला॥

विसूर is substituted for खिद् to be distressed......

॥ क्रुधेर्जूरः ॥ ६४ ॥

क्रुध कोपे । अस्य जूरो भवति ॥ जूरइ ॥
जूर is substituted for क्रुध् to be angry......

॥ चर्चेश्चंपः ॥ ६५ ॥

चर्च अध्ययने । अस्य धातोश्चंपो भवति ॥ चंपइ ॥
चंप is substituted for चर्च् to study......

॥ त्रसेर्वज्जः ॥ ६६ ॥

त्रसी उद्वेगे । अस्य धातोर्वज्जो भवति ॥ वज्जइ ॥
वज्ज is substituted for त्रस् to fear......

॥ मृजेर्लुभसुपौ ॥ ६७ ॥

मृजू शुद्धौ । अस्य धातोर् लुभ सुप इत्यादेशौ भवतः ॥ लुभइ । सुपइ ॥
लुभ and सुप are substituted for मृज् to wash...

॥ वुड्डखुप्पौ मस्जेः ॥ ६८ ॥

टुमस्जी शुद्धौ । अस्य धातोर् वुड्डखुप्पौ भवतः ॥ वुड्डइ । खुप्पइ ॥
वुड्ड and खुप्प are substituted for मस्ज् to purify......

॥ दृशेः पुलअणिअक्कअवक्खाः ॥ ६९ ॥

दृशिर् प्रेक्षणे । अस्य पुलअणिअक्कअवक्खा भवन्ति ॥ पुलअइ । णिअक्कइ । अवक्खइ ॥
पुलअ, णिअक्क and अवक्ख are substituted for दृश् to see...

॥ शकेस्तरवअतीराः ॥ ७० ॥

शक्लृ शक्तौ । अस्य धातोः तर वअ तीर इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ तरइ । वअइ । तीरइ ॥
तर, वअ and तीर are substituted for शक् to be able......

॥ शेषाणामदन्तता ॥ ७१ ॥

शेषाणां लुप्तानुबन्धानामदन्तता भवति ॥ भमइ । चुंबइ ॥

The अनुबन्ध's (*i.e.* the ending portions such as ऌ in शक्लृ, इर् in ढुशिर् etc.) of the remaining roots are elided, and the roots themselves considered as ending in अ......

॥ इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे धात्वादेशपरिच्छेदोऽष्टमः ॥

॥ अथ नवमः परिच्छेदः ॥

॥ निपाताः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । वक्ष्यमाणा निपातसंज्ञका वेदितव्याः । संस्कृतानुसारेण निपातकार्यं वक्तव्यम् ॥

This is an अधिकारसूत्र. This section will treat of particles, following the method of Sanskrit grammarians......

॥ हुं दानपृच्छानिर्धारणेषु ॥ २ ॥

हुं इत्ययं शब्दो दानपृच्छानिर्धारणेष्वर्थेषु निपातसंज्ञो भवति ॥ दाने यथा । हुं गेण्ह अप्पणो जीअं ॥ पृच्छायां । हुं साहसु सब्भावं ॥ निर्धारणे । हुं हुवसु तुण्हिक्को ॥ हुं गृहाणात्मनो जीवम् । हुं कथय सद्भावम् । हुं भव तूष्णीकः ॥

हुं is a particle used in the sense of giving, asking or speaking emphatically......

॥ विअ वेअ अवधारणे ॥ ३ ॥

विअ वेअ इत्येताववधारणे निपातसंज्ञौ भवतः ॥ एवं विअ । एवं वेअ ॥ एवमेव ॥

विअ and वेअ are particles used in the sense of asservation......

॥ ओ सूचनापश्चात्तापविकल्पेषु ॥ ४ ॥

ओ इत्ययं शब्दः सूचनापश्चात्तापविकल्पेषु निपातसंज्ञो भवति॥ ओ चिराआसि ॥ गाथासु द्रष्टव्यः ॥

ओ is used in the sense of indication, remorse and indecision......Its use should be noticed from Prakrit poetry......

॥ इरकिरकिला अनिश्चिताख्याने ॥ ५ ॥

इर किर किल इत्येते शब्दा अनिश्चिताख्याने निपातसंज्ञका भवन्ति ॥ पेक्ख इर तेण हदो । अज्ज किर तेण ववसिओ । अअं किल सिविणओ ॥ प्रेक्षस्व किल तेन हतः। अद्य किल तेन व्यवसितः। अयं किल स्वप्नः ॥

इर, किर and किल are used in doubtful assertion......

॥ हुं क्खु निश्चयवितर्कसंभावनेषु ॥ ६ ॥

हुं क्खु इत्येतौ निश्चयवितर्कसंभावनेषु निपातसंज्ञकौ भवतः॥ हुं रक्खसो । गरुओ क्खु भारो ॥ हुं राक्षसः । गुरुः खलु भारः ॥

हुं and क्खु are used in the sense of resolution, doubt, or reflection......

॥ णवरः केवले ॥ ७ ॥

णवर इत्ययं शब्दः केवलेऽर्थे निपातसंज्ञो भवति ॥ णवर अण्णं॥

णवर is used in the sense of 'only'......

॥ आनन्तर्ये णवरि ॥ ८ ॥

णवरीत्ययं शब्द आनन्तर्ये निपातसंज्ञो भवति ॥ णवरि ॥

णवरि, then, is used in the sense of immediate sequence.

॥ किणो प्रश्ने ॥ ९ ॥

किणो इत्ययं शब्दः प्रश्ने निपातसंज्ञो भवति ॥ किणो धुव्वासि। किणो हसासि ॥ किं नु धूयसे। किं नु हससि॥

किणो is used in the sense of a question......

॥ अव्वो दुःखसूचनासंभावनेषु ॥ १० ॥

अव्वो इत्ययं शब्दो दुःखसूचनासंभावनेषु निपातसंज्ञो भवति॥ दुःखे। अव्वो कज्जलरसरंजिएहिं अच्छीहिं ॥ सूचनायाम्। अव्वो अवरं विअ॥ संभावने। अव्वो णं मिव अत्तुं॥ अहो कज्जलरसरंजिताभ्यामक्षिभ्याम्। अहो अपरामिव। अहो एनमिवात्तुम्॥

अव्वो is used in the sense of distress, indication or reflection......

॥ अलाहि निवारणे ॥ ११ ॥

अलाहि इत्ययं शब्दो निवारणे निपातसंज्ञो भवति॥ अलाहि कलहलेसेण। अलाहि कलहबंधेण ॥ अलं कलहलेशेन। अलं कलहबन्धेन ॥

अलाहि is used in the sense of prohibition......

॥ अइ वले संभाषणे ॥ १२ ॥

अइ वले इत्येतौ शब्दौ संभाषणे निपातसंज्ञौ भवतः ॥ अइ मूलं पसूसइ। वले किं कलेसि अबले। अपि मूलं प्रशुष्यति। वले किं कलयसि अबले॥

अइ and वले are used in addressing a person...

॥ णवि वैपरीत्ये ॥ १३ ॥

णवि इत्ययं शब्दो वैपरीत्ये निपातसंज्ञो भवति॥ णवि तह पहसइ बाला। विपरीतं तथा प्रहसति बाला॥

णवि is used in the sense of contrariety...

॥ सू कुत्सायां ॥ १४ ॥

सू इत्ययं शब्दः कुत्सायां निपातसंज्ञो भवति॥ सू सिविणो॥ धिक् स्वप्नः॥

सू is used in the sense of censure......

॥ रे अरे हिरे संभाषणरतिकलहाक्षेपेषु ॥ १५ ॥

रे । अरे । हिरे । इत्येते शब्दाः संभाषणरतिकलहाक्षेपेषु निपातसंज्ञा भवन्ति यथासंख्यम् ॥ रे मा करेहि । णाओ सि अरे । दिट्ठो सि हिरे ॥ रे मा कुरुष्व ॥ नागोऽसि अरे । दृष्टोऽसि हिरे ॥

रे, अरे and हिरे are used in the sense of addressing a person, or amorous sport or quarrelling......

॥ म्मिवमिवविआ इवार्थे ॥ १६ ॥

म्मिव मिव विअ इत्येते शब्दा इवार्थे निपातसंज्ञका भवन्ति ॥ गअणं म्मिव । गअणं मिव । गअणं विअ कसणं। गगनमिव कृष्णम् ॥

म्मिव, मिव and विव are used in the sense of इव...

॥ अज्ज आमन्त्रणे ॥ १७ ॥

अज्ज इत्ययं शब्द आमन्त्रणे निपात्यते । अज्ज महाणुहाव किं करेसि ॥ अहो महानुभाव किं करोषि ॥

अज्ज is used in the sense of courteous address...

॥ शेषः संस्कृतात् ॥ १८ ॥

उक्तादन्यः शेषः । प्रत्ययसमासतद्धितलिङ्गवर्णकादिविधिः शेषः संस्कृतादवगन्तव्यः । इह ग्रन्थविस्तरभयान्न दर्शितः ॥

The remainder (*i. e.*, all that has not been treated of) whether rules for affixes, compounds, ताद्धित derivatives, genders, letters etc., must be learned from Sanskrit grammar. They are omitted here for fear of swelling the treatise...

॥ इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे निपातसंज्ञाविधिर्नाम नवमः परिच्छेदः ॥

॥ अथ दशमः परिच्छेदः ॥

॥ पैशाची ॥ १ ॥

पिशाचानां भाषा पैशाची । सा च लक्ष्यलक्षणाभ्यां स्फुटीक्रियते ॥

The पैशाची is the dialect of the पिशाचs, goblins or barbarians, which is explained in this section by definitions and examples.

॥ प्रकृतिः शौरसेनी ॥ २ ॥

अस्याः पैशाच्याः प्रकृतिः शौरसेनी । स्थितायां शौरसेन्यां पैशाचीलक्षणं प्रवर्तयितव्यम् ॥

The base of this dialect is शौरसेनी (to be explained in the last section of this treatise). The rules of पैशाची should be applied to forms after they are obtained from शौरसेनी......

॥ वर्गाणां तृतीयचतुर्थयोरयुजोरनाद्योराद्यौ ॥ ३ ॥

वर्गाणां तृतीयचतुर्थयोर्वर्णयोरयुक्तयोरनादौ वर्तमानयोः स्थाने आद्यौ प्रथमद्वितीयौ भवतः ॥ गकनं । मेखो । राचा । णिच्छरो । बाटिसं । दसवतनो । माथवो । गोपिंतो । केसपो । सरफसं । सलफो॥ अयुजोरिति किम् । संगामो । वग्घो । इत्यादि ॥ अनादाविति किम् । गमनं । इत्यादि ॥ गगन । मेघ । राजा । निर्झर । बाडिश । दशवदन । माधव । गोविंद । केशव । सरभस । शलभ । संग्राम । व्याघ्र । गमन ॥

Instead of the third and fourth letters of each class, when single and non-initial, we must use the first and second respectively. Why single ? Because we have संगामो and वग्घो in पैशाची. Why non-initial ? Because we have गमन etc....

॥ इवस्य पिवः ॥ ४ ॥

इवशब्दस्य स्थाने पिव इत्ययमादेशो भवति ॥ कमलं पिव मुखं ॥
पिव is used for इव......

॥ णो नः ॥ ५ ॥

णकारस्य स्थाने नकार इत्ययमादेशो भवति ॥ तलुनी । तरुणी ॥
न is used for ण...

॥ ष्टस्य सटः ॥ ६ ॥

ष्ट इत्यस्य स्थाने सट इत्ययमादेशो भवति ॥ कसटं मम वट्टइ ॥ कष्टं मम वर्तते ॥
सट is substituted for the conjunct ष्ट...

॥ स्नस्य सनः ॥ ७ ॥

स्न इत्यस्य स्थाने सन इत्ययमादेशो भवति ॥ सनानं । सनेहो ॥
सन is substituted for स्न...

॥ र्यस्य रिअः ॥ ८ ॥

र्य इत्यस्य स्थाने रिअ इत्ययमादेशो भवति ॥ भारिआ ॥ भार्या ॥
रिअ is substituted for र्य......

॥ ज्ञस्य ञ्जः ॥ ९ ॥

ज्ञ इत्यस्य स्थाने ञ्ज इत्ययमादेशो भवति ॥ विञ्जातो । सव्वञ्जो ॥ विज्ञात । सर्वज्ञ ॥
ञ्ज is substituted for ज्ञ......

॥ कन्यायां न्यस्य ॥ १० ॥

कन्याशब्दे न्यस्य स्थाने ञ्ज इत्ययमादेशो भवति ॥ कञ्जा ॥
ञ्ज is substituted for न्य in कन्या......

॥ ज्ज च्च ॥ ११ ॥

ज्जशब्दस्य शौरसेनीसाधितस्य च्च इत्यमादेशो भवति ॥ कच्चं ॥ कार्यं ॥

च्च is substituted for ज्ज, which in शौरसेनी is substituted for र्य......

॥ राज्ञो राचि टाङसिङस्ङिषु वा ॥ १२ ॥

राजन्शब्दस्य टा ङसि ङस् ङि इत्येतेषु परतो राचि इत्ययमादेशो वा भवति ॥ राचिना रञ्ञा । राचिनो रञ्ञो । राचिनि रञ्ञि ॥ एतेष्विति किम् ॥ राचा । राचानं । रञ्ञो ॥

राचि is optionally usued for राजन् before the case-affixes टा, ङसि ङस् and ङि......Why only before these affixes? Because we have राचा etc......

॥ क्त्वस्तूनं ॥ १३ ॥

क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने तूनं इत्ययमादेशो भवति ॥ दातूनं । कातूनं । घेत्तूनं ॥

तूनं is substituted for क्त्वा ......

॥ हृदयस्य हितअकं ॥ १४.॥

हृदयशब्दस्य हितअकं निपात्यते ॥ हितअकं हरसि मे तलुनि ॥

हितअक is substituted for हृदय ......

॥ इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे पैशाचिको नाम दशमः परिच्छेदः ॥

॥ अथ एकादशः परिच्छेदः ॥

॥ मागधी ॥ १ ॥

मागधानां भाषा मागधी । लक्ष्यलक्षणाभ्यां स्फुटीक्रियते ॥

The मागधी is the dialect of the मागध, (*i. e.*, people of the मगध country), and it is here explained by definitions and examples.

॥ प्रकृतिः शौरसेनी ॥ २ ॥

अस्या मागध्याः प्रकृतिः शौरसेनीति वेदितव्यम् ॥
शौरसेनी is the base of this मागधी dialect.

॥ षसोः शः ॥ ३ ॥

षकारसकारयोः स्थाने शो भवति ॥ माशे । विलाशे । माषः । विलासः ॥
श is substituted for स and ष......

॥ जो यः ॥ ४ ॥

जकारस्य यकारो भवति ॥ यायदे ॥ जायते ॥
य is substituted for ज......

॥ चवर्गस्यास्पृष्टता तथोच्चारणः ॥ ५ ॥

चवर्गो यथास्पृष्टस्तथोच्चारणो भवति ॥ पलिचए । गहिदछले । वियले । णिज्झले ॥ परिचयः । गृहीतछलः । विजलः । निर्झरः ॥
The palatal letters are pronounced with but a very slight contact of the tongue with the top of the palate (अस्पृष्टता)...

॥ हृदयस्य हडक्कः ॥ ६ ॥

हृदयस्य स्थाने हडक्को भवति ॥ हडक्के आयले मम ॥ हृदये आदरो मम ॥
हडक्क is substituted for हृदय......

र्यर्जयोर्य्यः ॥ ७ ॥

र्यकारर्जकारयोः स्थाने य्यो भवति ॥ कय्ये । दुय्यणे ॥ कार्यम् । दुर्जनः ॥
य्य is substituted for र्य and र्ज ......

॥ क्षस्य स्कः ॥ ८ ॥

क्षस्य स्थाने स्ककारो भवति ॥ लस्कशे । दस्के ॥ राक्षसः । दक्षः ॥

स्क is substituted for क्ष...

॥ अस्मदः सौ हके हगे अहके ॥ ९ ॥

अस्मदः स्थाने सौ परतो हके हगे अहके इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ हके हगे अहके भणामि ॥ अहं भणामि ॥

For अस्मद्, followed by सु, हके, हगे and अहके are substituted...

॥ अत इदेतौ लुक् च ॥ १० ॥

सावित्यनुवर्तते। अकारान्ताच्छब्दात्सौ परत इकारैकारौ भवतः । पक्षे लोपश्च ॥ एशि लाआ । एशे पुलिशे । एश पुलिश ॥ एष राजा। एष पुरुषः ॥

सु is implied from the preceding sūtra. When सु follows a noun ending in अ, इ and ए are substituted ; elision of the affix is also optionally allowed......

॥ क्तान्तादुश्च ॥ ११ ॥

क्तप्रत्ययान्ताच्छब्दात्सौ परत उकारश्च भवति ॥ चकाराद् इदेतौ लुक् च ॥ हशिदु । हशिदि । हशिदे । हशिद ॥ हसितः ॥

उ is substituted when the affix follows a word ending with the affix क्त ; and also (as we infer from the च in the sūtra), we may optionally use इ or ए of the preceding sūtra, or even elide the affix......

ङसो हो वा दीर्घत्वं च ॥ १२ ॥

ङसः षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने हकारादेशो वा भवति । तत्संयोगे च दीर्घत्वम् ॥ पुलिशाह धणे । पुलिशश्श धणे । पुरुषस्य धनम् ।

ह is optionally substituted for ङस्, and at the same time the preceding vowel is lengthened...

अदीर्घः संबुद्धौ ॥ १३ ॥

अदन्तादित्येव । अदन्ताच्छब्दादकारो दीर्घो भवति संबुद्धौ ॥ पुलिशा आगच्छ । माणुशा आगच्छ ॥ संबुद्धाविति किम् । बह्मणश्श धणे ॥ ब्राह्मणस्य धनम् ॥

When the affix सु follows a noun ending in अ, in the sense of the vocative, the अ is lengthened. Why do we say in the sense of the vocative ? Compare धणे in the nom. sing...

॥ चिट्ठस्य चिष्ठः ॥ १४ ॥

चिट्ठस्य स्थाने चिष्ठ इत्ययमादेशो भवति ॥ पुलिशे चिष्ठदि ॥ पुरुषस्तिष्ठति ॥

चिष्ट is substituted for चिट्ठ...

॥ कृञ्मृङ्गमां क्तस्य डः ॥ १५ ॥

डुकृञ् करणे । मृङ् प्राणत्यागे । गम्लृ गतौ । एतेषां क्तप्रत्ययस्य स्थाने डकारो भवति ॥ कडे । मडे । गडे ॥ कृतः । मृतः । गतः॥

ड is substituted for the affix क्त in the roots कृ, मृ and गम्......

॥ क्त्वो दाणिः ॥ १६ ॥

क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने दाणि इत्ययमादेशो भवति ॥ शहिदाणि गडे । कलिदाणि आअडे ॥ सोढ्वा गतः । कृत्वागतः ॥

दाणि is substituted for the affix क्त्वा...

॥ शृगालस्य शिआलाशिआलेशिआलकाः ॥ १७ ॥

शृगालशब्दस्य स्थाने शिआलादय आदेशा भवन्ति ॥ शिआला आअच्छदि । शिआले आअच्छदि । शिआलके आअच्छदि ॥ शृगाल आगच्छति ॥

शिआला, शिआले and शिआलके are substituted for शृगाल...

॥ इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे मागध्याख्य एकादशः परिच्छेदः ॥

॥ अथ द्वादशः परिच्छेदः ॥

॥ शौरसेनी ॥ १ ॥

Now we begin the treatment of the शौरसेनी dialect...

॥ प्रकृतिः संस्कृतम् ॥ २ ॥

The. base of शौरसेनी is Sanskrit...

॥ अनादावयुजोस्तथयोर्दधौ ॥ ३ ॥

द and ध are respectively substituted for single, non-initial त and थ.

॥ व्यापृते डः ॥ ४ ॥

ड is substituted for the त in the word व्यापृत. Thus वावडो...

॥ पुत्रेऽपि क्वचित् ॥ ५ ॥

ड is sometimes substituted for the त is पुत्र. Thus पुत्तो or पुड्डो...

॥ इ गृध्रसमेषु ॥ ६ ॥

इ is substituted for ऋ in the words like गृध्र ; as गिद्धो.

॥ ब्रह्मण्यविज्ञयज्ञकन्यकानां ण्यज्ञन्यानां ञ्जो वा ॥ ७ ॥

ञ्ज is substituted for the conjuncts ण्य, ज्ञ and न्य in the words ब्रह्मण्य, विज्ञ, यज्ञ and कन्या...

॥ सर्वज्ञेङ्गितज्ञयोर्णः ॥ ८ ॥

ण is substituted for ज्ञ in the words सर्वज्ञ and इङ्गितज्ञ...

॥ क्त्व इअः ॥ ९ ॥

इअ is substituted for क्त्वा ; as, भमिअ...

॥ कृगमोर्दुअः ॥ १० ॥

दुअ is substituted for क्त्वा after the roots कृ, and गम्, as कदुअ, गदुअ...

॥ णिर्जश्शसोर्वा क्लीबे स्वरदीर्घश्च ॥ ११ ॥

णि is optionally substituted for जस् and शस् in the neuter gender and the preceding vowel is lengthened ; as जलाणि...

॥ भो भुवस्तिङि ॥ १२ ॥

भो is substituted for भू when conjugational affixes follow ; as, भोदि...

॥ न लृटि ॥ १३ ॥

भो is not substituted for भू in the Future tense......

॥ ददातेर्दे । दइस्स लृटि ॥ १४ ॥

दे is substituted for दा ; दइस्स is substituted for दा in the Future tense...

॥ डुकृञः करः ॥ १५ ॥

कर is substituted for कृ ; as, करदि.

॥ स्थश्चिट्ठः ॥ १६ ॥

चिट्ठ is substituted for स्था ; as चिट्ठदि...

॥ स्मरतेः सुमरः ॥ १७ ॥

सुमर is substituted for स्मृ ; as, सुमरदि...

॥ दृशेः पेक्खः ॥ १८ ॥

पेक्ख is substituted for दृश्, as, पेक्खदि...

॥ अस्तेरच्छः ॥ १९ ॥

अच्छ is substituted for अस्...

॥ तिपात्थि ॥ २० ॥

अत्थि is substituted for अस् together with the affix तिप्.

॥ भविष्यति मिपा स्सं वा स्वरदीर्घत्वं च ॥ २१ ॥

स्सं is optionally substituted for मिप्, the 1st person. sing. affix in the Future ; in the alternative the preceding vowel is lengthened before मिप्. Thus, भविस्सं, भविस्सामि...

॥ स्त्रियामित्थी ॥ २२ ॥

इत्थी is substituted for स्त्री...

॥ एवस्य जेव्व ॥ २३ ॥

जेव्व is substituted for एव...

॥ इवस्य विअ ॥ २४ ॥

विअ is substituted for इव...

॥ अस्मदो जसा वअं च ॥ २५ ॥

वअं is substituted for अस्मद् together with जस्, as, वअं ; in the alternative we have अम्हे (as we inter from the word च in the sūtra...

॥ सर्वनाम्नां ङेः स्सिं वा ॥ २६ ॥

स्सिं is optionally substituted for ङि after pronouns ; as, सव्वस्सिं ; in the alternative सव्वाम्मि...

॥ धातोर्भावकर्तृकर्मसु परस्मैपदम् ॥ २७ ॥

The परस्मैपद only is used in the शौरसेनी dialect to express the passive voice.

॥ अत एच्च ॥ २८ ॥

ए is substituted for the ending अ of the root before the conjugational affixes ; as, गमेदि, हसेदि, करेदि...

॥ मिपो लोटि च ॥ २९ ॥

ए is also used for मिप् in the Potential mood ; as भवे ; in the alternative we have भवेय्यामि etc.......

॥ आश्चर्यस्याच्छरिअं ॥ ३० ॥

अच्छरिअ is substituted for आश्चर्य...

॥ प्रकृत्या दोलादण्डदशनेषु ॥ ३१ ॥

द in the words दोला, दण्ड and दशन remains unchanged in शौरसेनी (*i. e.*, it is not changed to ड).

॥ शेषं माहाराष्ट्रीवत् ॥ ३२ ॥

The remainder of the rules are the same as for the माहाराष्ट्री dialect.

॥ इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे शौरसेनीलक्षणं नाम द्वादशः परिच्छेदः समाप्तः ॥

APPENDIX

[*N. B.* The first figure in the first column indicates the chapter and the second, the number of the Sūtra in the present Edition. The dash indicates omission in the first column and identical reading with the text in the other two columns].

Text	संजीवनीस्थः पाठः	सुबोधिनीस्थः पाठः
१. ३	इदीषत्पक्वस्वप्नवेतसव्यजनमृदङ्गाङ्गारेषु च । १. ३	इदीषत्पक्वस्वप्नवेतसव्यजनमृदङ्गाङ्गारेषु च । १. ३
१. ५	ए च शय्यादिषु । १. ५	—
१. ७	Omitted	Omitted
१. ११	इत्सदा । १. १०	इत्सदा । १. १०
१. १७	ईत्सिंहजिह्वयोः । १. १६	ईत्सिंहजिह्वयोः । १. १६
—	उदुत उपसर्गे विसर्जनीयेन । १. १७	उदुत उपसर्गे विसर्जनीयेन । १. १७
—	ईदितः । १. १८	ईदितः । १. १८
१. २०	उत ओत्तुण्डसमेषु । १. २१	उत ओत्तुण्डसमेषु । १. २१
१. २४	उदूतो मधूकादिषु । १. २५	उदूतो मधूकादिषु । १. २५
१. २८	इदृष्यादिषु वा । १. ३०	इदृष्यादिषु वा । १. ३०
१. ३०	Omitted	—
१. ३१	युक्तस्यापि रिः । १. ३२	युक्तस्यापि मध्ये । १. ३२ (a)
१. ३३	लृत इलिः । १. ३४	लृत इलिः । १. ३४
१. ३४	एत इद्वा वेदनादेवरयोः । १.३५	एत इद्वा वेदनादेवरयोः । १.३५
१. ३६	दैत्यादिष्वइत् । १. ३७	—
१. ४०	ओत उद्वा प्रकोष्ठे कस्य वः । १. २८	ओत उद्वा प्रकोष्ठे कस्य वः । १. २८
१. ४२	पौरादिष्वउत् । १. ४२	पौरादिष्वउत् १. ४२

Text	संजीवनीस्थः पाठः	सुबोधिनीस्थः पाठः
२. ४, ५	स्फटिकनिकषचिकुरसीकरेषु को हः। २. ४	स्फटिकनिकषचिकुरसीकरेषु को हः। २. ४
२. ८	प्रतिवेतसपताकासु डः। २. ७	प्रतिवेतसपताकासु डः। २. ७
२. ११	ऐरावते वा। २. १०	ऐरावते वा। २. १०
२. १९	Omitted	Omitted
२. २६	Omitted (Cf. the next sūtra).	Omitted (Cf. the next sūtra).
२. २७	खघथधफभां हः। २. २४	खघथधफभां हः। २. २४
२. ३७	Omitted	Omitted
२. ४०	लाहललाङ्गललाङ्गूलेषु वा णः। २.३६	लाहललाङ्गललाङ्गूलेषु वा णः। २.३६
२. ४१	षटशावकसप्तपर्णेषु छः। २.३७	षट्शावकसप्तपर्णेषु छः। २.३७
२. ४२	नो णः। २. ३८	नो णः। २. ३८
३. १	उपरिलोपः कगडतदपषसशाम्। ३. १	उपरिलोपः कगडतदपषसशाम्। ३. १
३. १६	क्ष्वेटके च। ३. १६	क्ष्वेटके च। ३.१६
३. १७	—	कार्यशय्याभिमन्युषु जः। ३.१७
३. २३	मृत्तिकापत्तनयोश्च। ३. २३	मृत्तिकापत्तनयोश्च। ३. २३
३. ३१	क्ष्मावृक्षक्षणेषु वा। ३. ३१	क्ष्मावृक्षक्षणेषु वा। (क्षमा also is noted as a variant).
३. ३६	स्पस्य। ३. ३६	स्पस्य। ३.३६
३. ३७	Omitted	Omitted
३. ४७	विह्वले भो वा। ३. ४६	विह्वले भो वा। ३. ४६
—	आदेश्च। ३. ४७	आदेश्च। ३. ४७
३. ५१	वर्गे युजः पूर्वः। ३. ५१	वर्गे युजः पूर्वः। ३. ५१
३. ५५	आङो ज्ञादेशस्य। ३. ५५	आङो ज्ञादेशस्य। ३. ५५
३. ५६	Omitted	Omitted

Text	संजीवनीस्थः पाठः	सुबोधिनीस्थः पाठः
३. ५९	विकर्षः। ३. ५८	विकर्षः। ३. ५८
३. ६२	इत् श्रीह्रीक्लान्तक्लेशम्लानस्वप्न-स्पर्शादर्शहर्षार्हेषु। ३. ६१	इः श्रीह्रीक्लान्तक्लेशम्लानस्वप्न-स्पर्शादर्शहर्षार्हेषु। ३. ६१
४. १	संधावचामङ्लोपविशेषा बहुलम्। ४. १	संधावचामङ्लोपविशेषा बहुलम्। ४. १ (a better reading than the one in the present text).
४. २	उदुम्बरे दोर्वा लोपः। ४. २	उदुम्बरे दोर्वा लोपः। ४. २
४. ३	कालायसे यस्य। ४. ३	—
—	क्षुधो हः। ४. १०	क्षुधो हः। ४. १०
४. १०	शरदोऽत्। ४. ११	शरऽदोत्। ४.११
४.१२, १३	मो बिन्दुरचि वालोपश्च। ४.१३	मो बिन्दुरचि वालोपश्च। ४.१३
४. १४	नङोर्हलि। ४. १४	नङोर्हलि। ४. १४
४. १६	मांसादिषु। ४. १६	मांसादिषु। ४. १६
४. १७	कपि तद्वर्ग्यान्तः। ४. १७	कपि तद्वर्ग्यान्तः। ४. १७
४. १८	नसन्तप्रावृट्शरदः पुंसि। ४.१८	नसन्तप्रावृट्शरदः पुंसि। ४.१८
४. २३	क्त्व तूण। ४. २३	क्त्व तूण। ४. २३
४. २४	तून इर शीले। ४. २४	—
—	स्वार्थे को वा। ४. २६	स्वार्थे को वा। ४. २६
४. २७	वृन्दे दो वः। ४. २८	वृन्दे रः। ४. २८
—	महाराष्ट्रे हरोः ४. ३१	महाराष्ट्रे हरोः। ४. ३१
४. ३०	बृहस्पतौ बहोः। ४. ३२	बृहस्पतौ बहोः। ४. ३२
५. १२	ए सुप्यङिङसोः। ५. १२	ए सुप्यङिङसोः। ५. १२
५. १३	क्वचिदपि (?) लोपः। ५. १३	क्वचिदपि (?) लोपः। ५. १३
५. १६	Omitted	जस ओ वो वात्वं च। ५.१६
५. १७	Omitted	—

Text	संजीवनीस्थः पाठः	सुबोधिनीस्थः पाठः
५. २०	—	Omitted
५. २१	—	Omitted
५. २२	—	Omitted
५. २५	Omitted	Omitted
५. २६	इं जसशसोर्दीर्घः । ५. २६	इं जसशसोर्दीर्घः । ५. २६
५. २८	आत ए । ५. २८	आत ए । ५. २८
५. ३०	नपुसंके सोर्बिन्दुः । ५. २५	नपुसंके सोर्बिन्दुः । ५.२५
५. ३२	मातुरा । ५. ३१	मातुरा । ५. ३१
५. ३६	राज्ञः । ५. ३५	राज्ञः । ५. ३५
५. ३९	Omitted	शस एच्च । ५. ३८
५. ४०	Omitted	अमो णं । ५. ३९
५. ४१	Omitted	—
५. ४२	Omitted	ङसश्च द्वित्वं वा जलोपश्च ।५.४१
५. ४७	ब्रह्मादयोऽप्येवम् । ५. ४६	ब्रह्मादयोऽप्येवम् । ५. ४६
६. १	सर्वादेः । ५. ४७ and जस एत् । ५. ४८	सर्वादेः । ५. ४७ and जस एत् । ५.४८
६. ९	ओत्तोदो ङसेरनिदमः। ५.५६	ओत्तोदो ङसेरनिदमः । ५.५६
६.१०, ११	तदो ङसा से वा स्त्रियामपि । ५. ५७	तदो ङसा से वा स्त्रियामपि । ५. ५७
६. १५	अं स्सिंस्सयोर्वा । ५. ६१	अं स्सिंस्सयोर्वा । ५. ६१
६. १६	ङेर्मेन हः । ५. ६२	ङेर्मेन हः । ५. ६२
६. १९	एतदः सोरोत्वं वा । ५. ६५	एतदः सोरोत्वं वा । ५. ६५
६. २८	तुज्झे तुज्झ तुम्हे जसि। ५.७४	तुज्झे तुज्झ तुम्हे जसि। ५. ७४
६. ३०	टाङ्योस्तइ तए तुमइ तुमए तुमे । ५. ७६	टाङ्यो स्तइ तए तुमइ तुमए तुमे । ५. ७६
६. ३१	ङसि तुमो तुइ तुज्झ तुव तुम्हाः । ५. ७८	ङसि तुमो तुइ तुज्झ तुव तुम्हाः । ५. ७८

Text	संजीवनीस्थः पाठः	सुबोधिनीस्थः पाठः
६. ३४	तुज्झेहि तुब्भेहि तुम्हेहि भिसि। ५. ८१	तुज्झेहि तुब्भेहि तुम्हेहि भिसि। ५. ८१
६. ३५	ङसौ तत्तो तइत्तो तुमाओ तुमाइ तुमाहि वा। ५. ८२	ङसौ तत्तो तइत्तो तुमाओ तुमाइ तुमाहि वा। ५. ८२
३६. ३६	तुज्झाहिंतो तुज्झासुंतो भ्यसि। ५. ८३	तुज्झाहिंतो तुज्झासुंतो भ्यसि। ५. ८३
६. ३७	वो ते तुज्झाणं तुम्हाणं आमि। ५. ८४	वो ते तुज्झाणं तुम्हाणं आमि। ५. ८५
६. ३८	तुमम्मि च ङौ। ५. ७७	तुमम्मि च ङौ। ५. ७७
६. ३९	तुज्झेसु तुब्भेसु तुम्हेसु सुपि। ५. ८५	तुज्झेसु तुब्भेसु तुम्हेसु सुपि। ५. ८५
६. ४१	अम्मिरमि च। ५. ८७	अम्मिरमि च। ५. ८७
६. ४२	मं ममं च। ५. ८८	मं ममं च। ५. ८८
६. ४४	णो च शसि। ५. ९०	णो च शसि। ५. ९०
६. ५१	णो अम्ह अम्हाण अम्हे आमि। ५. ९८	णो अम्ह अम्हाण अम्हे आमि। ५. ९८ (a better reading than the one in the text).
६. ५२	ममम्मि च। ५. ९३	ममम्मि च। ५. ९३
६. ५५	त्रेस्ती। ५. १०१	त्रेस्ती। ५. १०१
—	क्वचिन्न तादर्थ्ये। ५. १११	क्वचिन्न तादर्थ्ये। ५. १११
७. २	सिप्थासोः सि से। ६. २	सिपथासोः सि से। ६. २
७. २६	णिच्च एदादेरात्। ५. २६	णिच्च एदादेरात्। ६. २६
७. २७	आवे वा। ६. २७	—
८. २	क्ते हू। ७. २	क्ते हू। ७. २

Text	संजीवनीस्थः पाठः	सुबोधिनीस्थः पाठः
८. ५	Omitted	Omitted
८. ६	घुर्णो घोलघुम्मौ । ७. ५	घुर्णो घोलघुम्मौ । ७. ५
८. ८	Omitted	Omitted
८. ९	पटेः फालः । ७. ७	पटेः फालः । ७. ७
८. १०	Omitted	Omitted
८. ११	वृषादीनामृतोऽरिः । ७. ८	वृषादीनामृतोऽरिः । ७. ८
८. १२	अन्ते अरः । ७. ९	अन्ते अरः । ७. ९
८. १३	कृञः कुण च । ७. १०	कृञः कुण च । ७. १०
८. १४	जृम्भेर्जंभा । ७. २	जृम्भेर्जंभा । ७. २
८. २०	Omitted	Omitted
८. २२	तृपास्थिप्पः । ७. १८; ७. ६५	तृपास्थिप्पः । ७.१८; ७.६५
८. २३	घटेर्गढः । ७. २०	घटेर्गढः । ७. २०
—	समो गलः । ७. २१	समो गलः । ७. २१
—	स्रंसो ल्हसः । ७. २२	स्रंसो ल्हसः । ७. २२
—	नेः सदः सज्जः । ७. २३	नेः सदः सज्जः । ७. २३
—	आङो रभेर्ढवः । ७. २४	आङो रभेर्ढवः । ७. २४
—	उदि शलेः थल्लो वा । ७. २५	उदि शलेः थल्लो वा । ७. २५
—	पिबतेर्घोटः । ७. २६	पिबतेर्घोटः । ७. २६
८. ३२	उद्ध्मो धुमा । ७. ३५	उद्ध्मो धुमा । ७. ३५
८. ३५	काशेर्वासः । ७. ३८	काशेर्वासः । ७. ३८
८. ३६	निरो माङो माणमवौ । ७. ३९	निरो माङो माणमवौ । ७.३९
—	पदेर्व्वलः । ७. ४०	पदेर्व्वलः । ७. ४०
८. ४८	युधिबुधिगृधिधिसिधिक्रुधां ज्झः । ७. ५२	युधिबुधिगृधिधिसिधिक्रुधां ज्झः । ७. ५२
८. ५६	श्रुहुजिलूधूनां णोऽन्ते ह्रस्वश्च । ७. ६०	श्रुहुजिलूधूनां णोऽन्ते ह्रस्वश्च । ७. ६०

Text	संजीवनीस्थः पाठः	सुबोधिनीस्थः पाठः
८. ५९	दुहिलिहिवहां दुज्झलिज्झबुज्झाः ७. ६३	दुहिलिहिवहां दुज्झलिज्झबुज्झाः ७. ६३
८. ६१	ग्रहेर्घेप्पः । ७. ६६	ग्रहेर्घेप्पः । ७. ६६
—	तक्षे रंपवच्छौ । ७. ६८	तक्षे रंपचच्छौ । ७. ६८
८. ६५	चर्चेश्चरः । ७. ६१	चर्चेश्चरः । ७. ६१
८. ६७	मृजेर्लुभपुंसौ । ७.७३ (better reading)	मृजेर्लुभपुंसौ । ७. ७३
८. ६८	बुड्डखुप्पौ मज्जेः । ७. ७४	बुड्डखुप्पौ मज्जेः । ७. ७४
८. ६९	दृशेः पुलअणिअच्छअवक्खसच्चवाः । ७. ७५	दृशेः पुलअणिअच्छअवक्खसच्चवाः । ७. ७५
—	एवमन्येऽपि । ७. ७७	एवमन्येऽपि । ७. ७७
—	अनदन्तानामद् वा । ७. ७९	अनदन्तानामद् बा । ७. ७९
—	अडादेशा बहुलम् । ७. ८०	अडादेशा बहुलम् । ७. ८०
—	कीस किमर्थे । ८. २	कीस किमर्थे । ८. २
९. २	हुं दानपृच्छानिवारणेषु । ८. ३	हुं दानपृच्छानिवारणेषु । ८. ३ (a better reading)
९. ३	च्चिअ च्चेअ अवधारणे । ८.४	च्चिअ च्चेअ अवधारणे । ८.४
९. ५	इरकिरकिला अनिश्चयाख्यानेषु । ८. ६	इरकिरकिला अनिश्चयाख्यानेषु। ८. ६
९. ७	Omitted	Omitted
—	इजेराः पादपूरणे । ८. ८	इजेराः पादपूरणे । ८. ८ (Subodhini completes the work here.)
९. ८	उ क्षेपविस्मयसूचनासु । ८.१०	
९. १०	अव्वो दुःखसूचनासंभाषणेषु । ८.१२	
९. १२	अइ रणे संभाषणे । ८. १४	
९. १४	धू कुत्सायाम् । ८. १६	
९. १६	पिव मिव विव व इवार्थे । ८.१८	
९. १७	वेव्व आमन्त्रणे । ८. १५	

INDEX OF PRAKRIT WORDS

Occurring in the Prakrita Prakās'a with their Sanskrit equivalents.

[*N. B.* :—Tatsama words are ignored in the index. The first figure indicates the chapter and the second, the number of the sūtra].

चुंवइ (बइ)—चुम्बति, ८. ७१
चोत्थी—चतुर्थी, १. ९
चोद्दही—चतुर्दशी, १. ९
चोरियं—चौर्यम्, ३. २०

छट्ठी—षष्ठी, २. ४१
छणं—क्षणम् (क्षणः ?), ३. ३१
छत्तवण्णो—सप्तपर्णः, २. ४१
छमा—क्षमा, ३. ३१
छम्मुहो—षण्मुखः, २. ४१
छारं—क्षारम्, ३. ३०
छावओ—शावकः, २. ४१
छाहा—ही—छाया, २. १८;५.२४
छिन्दइ—छिनत्ति, ८. ३८
छीरं—क्षीरम्, ३. ३०
छुअं—क्षुतम्, ३. ३०
छुण्णो—क्षुण्णः, ३. ३०
छुद्धो—क्षुब्धः, ३. ३०
छुरं—क्षुरः (*masc.*), ३. ३०
छेत्तं—क्षेत्रम्, ३. ३०

जआ, जइ—यदा, १. २
जइआ—यदा, ६. ८
जउणअडं } — यमुनातटम्, ४. १
जउणाअडं }
जउणा—यमुना, २. ३
जक्खो—यक्षः, २. ३१; ३. २९, ५१
जज्जो—यज्ञः (शौरसेनी), १२. ७
जट्ठी—यष्टिः, २. ३१
जढरं—जठरम्, २. २४
जणओ—जनकः, ३. ५२
जण्णो—यज्ञः, ३. ४४
जण्हू—जह्नुः, ३. ३३
जत्तो, जदो—यस्मात्, ६. ९
जंपइ—जल्पति, ८. २४
जंभाअइ—जृम्भते, ८. १४
जम्मो—जन्म, ३. ४३; ४. १८
जसो—यशस्, २. ३१; ४. ६, १८
जह, जहा—यथा, १. १०
जहणो (णं)—जघनम्, २. २७
जहिट्ठिलो—युधिष्ठिरः, १. २२; २. ३०
जा—यावत्, ४. ५
जाण—ज्ञा, (धातुः) ८. २३
जामाउओ—जामातृकः, १. २९
जामाआ—°अरो—जामाता, ५. ३५
जाव—यावत्, ४. ५
जास—यस्य, ६. ५
जाहे—यदा, ६. ८
जिण—जि, (धातुः) ८. ५६, ५७
जिणा—येन, ६. ३
जिव्वइ—जीयते, ८. ५७
जिस्सा—यस्याः, ६. ६
जीअं—जीवितम्, २. २, ४. ५
जीइ, जीए—यस्याः, ६. ६
जीआ—ज्या, ३. ६६
जीविअं—जीवितम्, ४. ५

II

सूत्रसूची

[*N. B.*— The first figure refers to the chapter and the second to the number of the Sūtra].

21	,, Four unpublished Upanishadic texts बाष्कल, छागलेय, आर्षेय, शौनक) tentatively edited & translated for the first time पर्यंकविद्या (कौषीतक्युपनिषद् chap. 1) Text & Trans. ...	1	0
22.	K. G. Oak—अमरकोश with क्षीरस्वामिटीका ...	3	8
23.	N. N. Kulkarni—शाश्वतकोष, and नानार्थरत्नमाला (रत्नकोष) 2nd edition. ...	2	0
24.	Prof. Pathak—मेघदूत with Introduction, Notes. Trans. ...	1	0
25.	Pathak Shastri—केन and कठ Upanishads with Comm. of Shankara, Ramanuja and his own बालबोधिनी ...	3	0
26.	,, ईशावास्योपनिषत् with प्रकाशिका of श्रीकूरनारायण & editor's बालबोधिनी.		
27.	,, मुण्डकोपनिषत् with शांकरभाष्य, editor's बालबोधिनीटीका and an exhaustive introduction in Sanskrit ...	1	0
28.	Diskalkar-Selections from Sanskrit Inscriptions Vol. I, Pt. I Text. (Re. 1) Pt. II notes & Transl. (Rs. 3) ...	4	0
29.	Haas G—Recurrent & parallel passages in the Principal Upanishads and the Bhagavadgita ...	1	0
30.	Dr. Karmarkar—Comparison of the Bhashyas of Shankara, Ramanuja, Keshava Kashmirin and Vallabha, on some Crucial Sutras ...	1	8
31.	Dr. Oppert—Vaijayanti Kosha (वैजयंतीकोश) of Yadavaprakasha, Sk. English Dictionary ...	10	0
32.	धम्मपद—Text, English Translation and Notes & Intro. ...	2	0
33.	Dr. Mujumdar—Corporate Life in Ancient India, 2nd edition. ...	7	8
34.	Prof. Dravid—Veni-samharam(वेणीसंहारम्)...	3	0